

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Кафедра історії ім. М. П. Ковальського

На правах рукопису

Галішевський Віталій Анатолійович

УДК 94(477)+929 БРАЙЧЕВСЬКИЙ

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА БРАЙЧЕВСЬКОГО

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Яремчук Віталій Петрович,
доктор історичних наук, професор

Острог – 2015

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	3
Вступ	4
Розділ 1. Методологія дослідження. Джерелознавчий та історіографічний виміри проблеми	8
1.1. Методологічні підстави дослідження.....	8
1.2. Джерельна база.....	26
1.3. Історія вивчення проблеми.....	35
Розділ 2. Суспільно-політичні погляди Михайла Брайчевського	43
2.1. Марксизм у світогляді М. Брайчевського.....	43
2.2. Від радянської лояльності до українського патріотизму.....	57
Розділ 3. Громадська діяльність М. Брайчевського у радянську добу	79
3.1. М. Брайчевський в антивладному русі опору.....	79
3.2. На захисті української історико-культурної спадщини.....	89
Розділ 4. М. Брайчевський у процесах суверенізації та утвердження незалежності України	105
4.1. Участь вченого у створенні та діяльності Народного Руху України.....	105
4.2. Громадська діяльність М. Брайчевського у 1990-і роки.....	125
Висновки	141
Список використаних джерел	147
Додатки	179

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ:

ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України

КТМ – Клуб творчої молоді «Сучасник»

НаУ КМА – Національний університет «Києво-Могилянська академія»

НРУ – Народний Рух України

УІЖ – Український історичний журнал

УІТ – Українське історичне товариство

УТОПІК – Українське товариство охорони пам'яток історії та культури

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ВСТУП

Актуальність теми. Важливим чинником суспільно-політичного життя України 1960-х – 1980-х рр. та здобуття нашою державою незалежності була діяльність інакодумців та дисидентів. До чільних діячів опозиційного до комуністичної системи руху в Україні другої половини ХХ ст. належав історик та археолог Михайло Юліанович Брайчевський (1924 – 2001).

Попри наявність певного інтересу науковців до цієї небуденної постаті, маловідомою для фахівців та широкого загалу залишається діяльність М. Брайчевського у пам'яткоохоронній царині, участь в культурницьких акціях українських інтелектуалів у 1960-і рр., роль історика у процесах суверенізації та унезалежнення України. Потребує глибшого аналізу й більш відомий пласт суспільно-політичної активності М. Брайчевського – його безпосереднє опонування національній політиці Кремля в Україні у 1960-х – 1980-х рр. Зокрема, важливо з'ясувати еволюцію світогляду, суспільно-політичних поглядів знаного українського інтелектуала, що дасть змогу збагнути природу як його нонконформізму, так і побачити в широкому світлі інтелектуальну історію антирадянської опозиції в Україні, адже відомо, що біографії дозволяють бачити динаміку ідентичностей, непомітну на колективному рівні.

Необхідність дослідження вказаних питань зумовила вибір теми роботи.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах комплексної програми дослідження актуальних проблем української історії та історіографії модерної доби кафедри історії ім. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія»; державний реєстраційний номер теми – 0113U007061.

Мета дослідження – встановити місце та роль Михайла Брайчевського у громадсько-політичному житті України другої половини ХХ століття. Для реалізації мети дослідження були поставлені такі **завдання**:

- проаналізувати стан дослідження проблеми;
- охарактеризувати джерельну базу дисертації;

- дослідити суспільно-політичні погляди М. Брайчевського, визначити причини та наслідки їх еволюції;
- визначити роль та місце М. Брайчевського в антивладному русі опору в Радянській Україні;
- охарактеризувати діяльність М. Брайчевського у сфері охорони пам'яток історії та культури України;
- з'ясувати вплив громадсько-політичної діяльності М. Брайчевського на створення та становлення Народного Руху України;
- визначити основні напрямки громадської активності М. Ю. Брайчевського у період незалежної України.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичні процеси в Україні у другій половині ХХ ст., а його **предметом** – громадська діяльність М. Брайчевського у цей же час.

Хронологічні рамки наукової роботи охоплюють період середини – другої половини ХХ століття, що зумовлено увагою як до процесу формування його суспільно-політичних поглядів, так і до виявів його активності в громадському житті радянської та незалежної України.

Наукова новизна роботи. У дисертаційній роботі досягнуто таких наукових результатів:

уперше: визначено основні складові світогляду Михайла Брайчевського, прослідковано роль вченого в утворенні Народного Руху України, висвітлено процес становлення та розвитку суспільно-політичних поглядів вченого, зокрема його поступову еволюцію від радянської лояльності до українського патріотизму, досліджено основні аспекти марксистських та націоцентричних візій Михайла Брайчевського;

удосконалено: періодизацію суспільно-політичної діяльності М. Брайчевського; інтерпретацію його активності у громадсько-політичному житті України;

подальшого розвитку набули: аналіз роботи вченого у сфері захисту українського історико-культурного надбання; висвітлення причин зміни самоідентичності М. Брайчевського з радянської на українську.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її матеріали можуть бути використані при вивченні історії України як комплексної наукової дисципліни, історії антикомуністичного опору в СРСР, історії української історіографії, археографії і джерелознавства та для викладання цих дисциплін у вищій школі.

Матеріали і висновки дослідження можна використати і при написанні узагальнюючих праць з історії України та вітчизняної історіографії, при підготовці лекційних курсів та навчальних посібників.

Апробація результатів дослідження здійснювалась у ході обговорення змісту дисертації на науково-методичних семінарах кафедри історії ім. М. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (2011 – 2014 р.). Основні положення дисертації знайшли відображення у доповідях та повідомленнях на звітних наукових конференціях у Національному університеті «Острозька академія» (Острог, 2011 – 2014 рр.), регіональних студентсько-аспірантських наукових конференціях «Актуальні питання історії України. Україна і світ» (Острог, 2011 – 2013 рр.), всеукраїнській історичній науково-практичній конференції, присвяченій 100-річчю з дня народження С. А. Секеринського і О. І. Домбровського «Чорноморські читання» (Сімферополь, лютий 2014 р.); міжнародній науковій конференції молодих науковців, аспірантів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Рівне, листопад 2014 р.).

Основні положення дисертації отримали відображення у 8 статтях, 5 з яких опубліковано у фахових виданнях, рекомендованих МОН України, і 1 – у виданні, що входить до міжнародних наукометричних баз даних.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів основної частини, висновків, списку використаних джерел та додатків.

Загальних обсяг дисертації – 180 с., із них 146 с. основного тексту, список використаних джерел та літератури становить 32 с. (300 позицій).

РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ВИМІРИ ПРОБЛЕМИ.

1.1. Методологічні підстави дослідження

Як відомо, специфіка методологічних підходів тієї чи іншої сфери пізнання визначається вирішенням її основних епістемологічних проблем, розуміння предмету і проблемного поля дослідження. Історична наука досить довго розвивалася у рамках вивчення вузлових моментів всесвітньої та національної історії. Проте в другій половині ХХ століття вона пережила якісну трансформацію, пов'язану з переглядом свого предмета, теоретичної бази і методологічного інструментарію [докл. див.: 233, с. 194 – 196]. Серед основних причин цих змін була тенденція до антропологізації гуманітарних наук та інтелектуальний виклик епохи постмодернізму [193, с. 8]. Одним із нових постмодерністських напрямків стала мікроісторія, яка виникла на зламі 1960-1970-х рр. Мікроісторія постала з індивідуальних дослідницьких підходів Карло Гінзбурга, Джованні Леві, Сімони Черутті, об'єднаних бажанням відійти від надзвичайно соціологізованої історії, яка перетворювалася у «історію структур», і прагненням до інтеграції в історіописання унікальних, особистісних, казусних явищ [228, с. 283; 249, с. 174].

Мікроісторичний метод дослідження став альтернативою розвитку історичної науки в цілому, особливо соціальної історії. Загальновідомо, що Марк Блок і Люсьєн Февр, засновники одного з визначальних напрямів історіописання, пропонували відвернутися від одиничного і випадкового та заглибитися в повторюване, регулярне в історії, тобто в ті процеси, які розкривають закономірності історичного розвитку [155, с. 29; 279, с. 52].

Метод мікроісторії полягає у максимально деталізованому дослідженні конкретної людини, її поведінки для того, щоб зрозуміти, яким чином проходить синтез індивідуальних прагнень і дій з макроісторичним контекстом; передбачає вивчення явищ життя окремих людей для дослідження уявлень і тенденцій суспільства загалом. Мікроісторія шляхом співставлення численних

джерел вивчає соціальні практики, свідомість, життєвий шлях окремих індивідів та їх світогляд [253, с. 240]. Мікроісторія стала саме тим напрямом, що виступив проти історіографії, яка вважала, що їй наперед відомий загальний поступ історії та основна структура суспільств минулого, яка завжди виступала на стороні переможця, розглядаючи все з точки зору прогресу та модернізації «західного» зразка [289, с. 14].

Мікроісторичний метод посів чільне місце у сучасному історіописанні та в біографістиці зокрема [докл. див.: 224, с. 124 – 130]. Історична біографія є невід’ємною складовою європейської історіографії ще з часів Плутарха. З невеликою натяжкою античного біографа, творчість якого є вершиною античного біографічного жанру, можна вважати засновником класичного історико-біографічного канону, який полягає у дослідженні життя видатних історичних персонажів [195, с. 27]. Для багатьох ще у 70–80-х роках минулого століття Михайло Брайчевський став знаковою постаттю. Історик, якого знає загал, учений, що не боявся висловити свої погляди, які не співпадали з партійною лінією, – все це огортало його особу ореолом легендарності, особливої винятковості, протиставляло його усій іншій науковій публіці. Дослідження постаті такого масштабу, висвітлення наукової та громадсько-політичної діяльності вченого, аналіз його суспільно-політичних поглядів дійсно є викликом для сучасної української історіографії [280, с. 91]. Як і Плутарх при написанні життєписів видатних античних діячів, сучасних істориків цікавлять такі ж таємниці життя людини минулого і вони ставлять перед собою подібні завдання. У нашому випадку йдеться про те, щоб створити повноцінну соціально-політичну біографію небуденної особистості національної історії. Вирішення такого завдання потребує вивчення методологічних напрацювань численних напрямів та шкіл історичної науки¹. На думку Наталі Яковенко, «не існує, та й не може за означенням існувати

¹ Про методичку висвітлення соціально-політичних та психологічних аспектів історичної постаті у рамках біографічного дослідження докладніше можна ознайомитись у монографії Тетяни Павлової «Психологическое и социальное в исторической биографии» [241, с. 6 – 270].

якогось окремого “біографічного методу”, оскільки ракурс дослідження та самі джерела продиктують арсенал прийомів, що знадобляться для такого роду дослідження» [294, с. 250]. Саме тому, для дослідження лише одного аспекту життєвого шляху М. Брайчевського – його громадсько-політичної діяльності – необхідне методологічне підґрунтя мікроісторії, біографістики, біоісторіографії, персональної історії та ін.

Постать Михайла Брайчевського є досить складною в сенсі з’ясування її суспільно-політичної ваги, ролі у громадському житті України. На перший погляд, його особа не може однозначно визнаватися видатною історичною постаттю, однак і до типу «людина другого плану»² її аж ніяк не можна віднести. Однак, спираючись на зібрані факти та історичний контекст, доречним вважаємо саме трактування особи М. Брайчевського як актора, творця історії. Такий підхід ґрунтується на характеристиці «видатної особи», як «особи, яка з’явившись, проходить потім крізь віки, крізь всю досягну нашу розуму зміну епох і поколінь. Такі люди воістину “вічні супутники” людства [...] Мова йде про політичних і державних діячів, про представників науки, культури, мистецтва. В цьому сенсі немає жодних обмежень та умовностей. Точніше, умова лише одна: значний внесок у розвиток людства, його матеріального і духовного буття» [277, с. 3].

Така позиція перш за все викликана тим, що у багатьох аспектах своєї громадсько-політичної діяльності Михайло Брайчевський був саме «локомотивом історії»: це і діяльність у сфері захисту історико-культурної спадщини України, й участь у дисидентському русі, НРУ і т.д. Окрім того, від «людини другого плану» М. Брайчевський відрізнявся своїми суспільно-політичними поглядами, які аж ніяк не відображали погляди «типової людини»

² Ознакою людини другого плану є її окремішність як від головних діючих осіб історії, так і від її статистів. І в цьому аспекті така особа є далеко не другорядною чи випадковою. Правомірною також є дефініція людини другого плану як особистості, що не претендує на роль локомотива історії, тим не менше, яскраво відображає основні колізії своєї епохи. Типологічні ознаки людини другого плану нерідко формулюються ситуативно чи залежно від контексту, у якому біограф розглядає свого героя: цей контекст може бути суспільно-політичним, інтелектуальним, повсякденним і т.д.

того часу (період СРСР, перші роки незалежності України), багато в чому йшли «не в ногу» із настроями та суспільно-політичним кліматом його епохи.

Тривалий період українська історіографія перебувала під впливом, по-перше, класичного історико-біографічного канону, і, по-друге, – марксистсько-ленінської філософії, яка мала місце і в біографістиці. Формування марксистських ідеологічних установок в історії, викривлене трактування ролі народних мас та особистості в історії, панування класового підходу фактично призвели до глибокої кризи історичної біографії та її теорії в СРСР [286, с. 24]. Біографічний метод як жанр історичної науки критикувався вченими-марксистами за суб'єктивізм, за відзначення особливих ролей великих особистостей в історичному процесі, за психологізацію історії і недостатню увагу до об'єктивних факторів історичного розвитку. Життя історичних постатей вивчалось не заради причинного пояснення історії, а для розширення уявлень про епоху і конкретні її події, причому акцент у дослідженнях робився не на індивідуальних особливостях, неповторності й унікальності особи, а на наявності у неї характерних рис того чи іншого класу, причому майже не розглядалися психологічні характеристики історичної особи, мотиви і моральні аспекти її діяльності [188, с. 209].

Початок «відлиги» в СРСР ознаменувався суттєвими зрушеннями у суспільно-політичних та культурних процесах в середині країни, в історичній науці в тому числі. У 1960 – 1970-их рр. остаточно сформувався радянський тип історичної біографії, який відзначався аналізом життя і діяльності героя у нерозривному зв'язку з епохою, поглядом на «час» як «соціально-політичну реальність», що оточувала героя, і ставилася у «рівноправне становище» з історичною особистістю. Основні риси наукової біографії радянського типу: «об'єктивний академічний підхід» до висвітлення наукових фактів у «рамках наукового світогляду», відсутність «суб'єктивних міркувань»; використання наукової інтуїції без домислу; «суб'єктно-об'єктне» відношення між автором і героєм; наявність бібліографії та науково-довідкового апарату, екскурсів в історіографію питання; особлива увага до професійної діяльності героя;

визначення його місця і ролі в історичному процесі; цитування думок і поглядів тільки на основі документів [255].

Хоч сучасна історична наука і виробила нові методологічні підходи до вивчення історичних постатей, вважаємо, що без застосування деяких методологічних принципів радянського біографічного канону якісне дослідження громадсько-політичної діяльності М. Брайчевського неможливе. Насамперед, на нашу думку, необхідно послідовно дотримуватися «суб'єктно-об'єктного» відношення між автором та особою М. Брайчевського. Окрім того, необхідні екскурси в історіографію проблеми, оскільки на сьогодні в українській історичній науці існує комплекс досліджень постаті М. Брайчевського. Звичайно, що вони далеко не повністю висвітлюють біографію вченого, однак можуть стати основою для дослідження деяких сторінок життя Михайла Юліановича. До того ж, намагання визначити роль Михайла Брайчевського в українському історичному процесі необхідне для якісного узагальнення результатів дослідження.

Останнім часом українська історична наука намагається відійти від радянської практики біографічного дослідження та розвиватися у рамках «нової біографічної історії», головним атрибутом якої є відтворення життя індивіда з позицій соціокультурного аналізу. Могутнім каталізатором цього поступу стала атмосфера відвертості, яка створила можливості вільного і безперешкодного ознайомлення східноєвропейських інтелектуалів із класичними та сучасними текстами, які формують канони західної моделі гуманітарного знання, що призвело до поступового впровадження в гуманітарні дослідження України західних дослідницьких практик [208, с. 211]. Більшість сучасних українських істориків, опонуючи радянській біографічній традиції, єдині в тому, що «людський фактор» відіграє важливу роль в історії. Промовисто пострадянські тенденції українського історіописання охарактеризував Ярослав Ісаєвич зауваживши, що «історію творять люди для людей, людські долі є основним складником історичного процесу» [цит. за: 227, с. 77]. У сучасній вітчизняній

науці характерним є розуміння біографії як наукового дослідження, нерозривно пов'язаного з історичним контекстом.

На Заході ж найбільш популярною формулою сучасної біографістики є персональна історія – новий напрям у історичній науці, в основі якого лежить дослідження «одного життя» у всій його унікальності і повноті [258, с. 441]. Традиційно виділяють чотири варіанти застосування цього поняття для позначення: по-перше «персоніфікованої історії» («історії персони») – більш-менш традиційної біографії історичної особи «великого масштабу», часом з використанням інтуїтивістського методу біографічної реконструкції та психоаналітичних теорій; по-друге «особистої історії» як дослідження життя індивіда крізь призму його приватних відносин – «приватної біографії» на відміну від «публічної біографії»; по-третє історії особистості як «внутрішньої біографії» (розвиток внутрішнього світу людини) на противагу «зовнішньому», або «кар'єрному»; по-четверте власноруч написаних особистих історій – «інтелектуальних автобіографій істориків», або «автобіоісторіографічних творів». У дослідницькій практиці ці т. зв. чисті типи мають різноманітну комбінацію [251, с. 267].

У рамках соціальної концепції персональної історії (корисної, на нашу думку, для дослідження громадсько-політичної діяльності М. Брайчевського) реконструкція особистого життя індивіда розглядається одночасно і як головна мета дослідження, і як одна з необхідних передумов пізнання історичного соціуму, де він перебував (тобто не тільки як особистісна історія, а ширше – як історія через особистість) [258, с. 445]. Ця концепція наголошує на суб'єктивному сприйнятті світу й індивідуальних стратегіях адаптації до нього [215, с. 45]. Знаний російський історик Ірина Петровська у своїй праці «Биографика. Введение в науку и обозрение источников биографических сведений о деятелях России 1801 – 1917 годов» зазначила, що лише крізь призму біографічних досліджень можливе всебічне вивчення суспільства. «Більш-менш повно, – писала І. Петровська, – суспільство можна дослідити

лише за наявності численних біографії його членів, лише таким чином можливе встановлення закономірностей його розвитку» [246, с. 15].

Зокрема, висвітлення факту провалу захисту докторської дисертації М. Брайчевського у 1960 р. неможливе без пізнання соціокультурних переконань як владного, так і наукового прошарку радянського суспільства. Так, досліджуючи матеріальну культуру населення Східної Європи другої половини I-го тисячоліття та зіставляючи археологічні дані з літературними свідченнями про розселення на цій території слов'янських племен, М. Брайчевський навів численні докази того, що міф, створений Борисом Грековим і Володимиром Мавродіним та канонізований у творі Йосифа Сталіна «Марксизм і питання мовознавства» про «три братні народи» – український, російський і білоруський (де російський завжди трактувався як «старший брат») є типовим прикладом фальсифікації історії, і, тим самим, похитнув наріжний камінь, на який спиралася офіційна влада, стверджуючи історичну закономірність злиття націй. Така позиція була сприйнята тодішньою науковою громадськістю вороже. Як наслідок – вченому не вдалося захистити докторську дисертацію, причому «за сприяння» як своїх колег-вчених (окрім Бориса Рибаківа, Лазаря Славіна, Віктора Петрова), так і владних структур. Чому? Саме соціальна персональна історія може дати відповідь. На нашу думку, причиною несприйняття М. Брайчевського у наукових колах була тогочасна політико-соціальна реальність. Інакодумство М. Брайчевського сприймалось владними структурами як крамола й викликало нерозуміння і відторгнення серед своїх, більш лояльних до влади, колег [297, с. 95].

Виявити причини зародження нонконформістських поглядів у М. Брайчевського також частково допомагають методи соціальної персональної історії. Ще на початку XX ст. визначний італійський історик Бенедетто Кроче зауважив, що «біографічний жанр пов'язаний із особливим статусом особистості, яка набуває свого повного значення лише у співвідношенні з загальним, так само як і загальне набуває в особистості свого конкретного значення» [217, с. 166]. І дійсно, біографія індивіда визначається не тільки його

власними намірами та вчинками, але й численними впливами з боку оточення – як найвужчого, так і найширшого. Духовні процеси індивіда виникають із тієї атмосфери, в якій він живе та діє [234, с. 215]. Тому, спираючись на вище наведене, вважаємо, що для досягнення якісних результатів у дослідженні громадсько-політичної діяльності Михайла Брайчевського оптимальним видається підхід із позицій соціальної персональної історії.

Насамперед, на вченого вплинули рішення XX з'їзду КПРС в аспекті «нового прочитання класиків», здійснивши яке науковець по-іншому поглянув на радянську дійсність. Окрім того, ілюзорна демократизація магічним чином «зачарувала» історика, який повірив у можливість вільного висловлювання думок у рамках наукової дискусії. Згодом невідповідність декларованого партією і реального стану речей в країні стали, на нашу думку, однією з головних причин зародження інакомислення М. Брайчевського. Категоричне неприйняття його наукових концепцій політичним та науковим офіціозом, підштовхнуло історика до пошуку соціальної групи, у якій вони мали би попит, – радянських інакомислячих. Публічне цькування М. Брайчевського протягом другої половини 1960 – 1970-х рр. стало тим самим Рубіконом, після якого компроміс між владою та вченим став неможливий. Як бачимо, суспільно-політичні реалії певним чином вплинули на життєвий вибір М. Брайчевського. Тому дослідження його особи неможливе без врахування соціально-політичного контексту другої половини XX ст. Таким чином, перебуваючи в полі біографічного дослідження, історик рано чи пізно, все одно виходить за його рамки, досліджуючи поведінку цілих соціальних груп, а не окремо взятих індивідів [281, с. 234].

Загальна характеристика для всіх без виключення типів персональної історії, незважаючи на відмінності теоретичних напрацювань (орієнтуються на мікроісторію, психоісторію, моделі раціонального вибору, теорії культурної і етнічної ідентичності) полягає у тому, що особисте життя і доля індивіда, формування і розвиток його внутрішнього світу, його діяльність одночасно

виступають як стратегічна мета дослідження і як засіб пізнання сучасного об'єкту історичного соціуму.

Чи не найбільше уваги персональна історія концентрує на аналізі персональних текстів чи джерел особового походження, в яких фокусується індивідуальний досвід особи. «Нова біографічна історія» використовує у якості джерел найрізноманітніші матеріали, які містять як прямі висловлювання (листи, щоденники, мемуари, автобіографії), так і опосередковані відомості, які фіксують погляд зі сторони чи так звану об'єктивну інформацію [258, с. 442]. Розуміння зв'язку між істориком, джерелом та історичним контекстом (реальністю минулого) помітно ускладнилось, на перший план вийшла проблема інтерпретації інформації і соціально-історичного контексту. Це, своєю чергою, обумовило включення у методологічний апарат біографістики сучасних концепцій філософської герменевтики та ін.

Дослідження як громадсько-політичної діяльності, так і суспільно-політичних поглядів М. Брайчевського неможливе без залучення широкої джерельної бази, у тому числі, значної кількості джерел особистого походження, «мимовільних очевидців», як їх назвав М. Блок. Зміст цих джерел допомагає заглибитися в духовну сферу життя вченого. Саме вони, за влучним висловом Джона Тоша, «є неперевершеними “анналами” минулого» [273, с. 62]. Щодо багатьох історичних персонажів, в тому числі й М. Брайчевського, можна ствердити, що живою пам'яткою їхнього психологічного життя є творіння їх думки і слова. Власне, розуміння нерозривності зв'язку між життям і творчістю Михайла Брайчевського, між фактами його публічної та інтелектуальної біографії є наріжним каменем дослідження його постаті.

Інтелектуальна історія як новий інтегральний напрямок сучасної історіографії вивчає історію окремих ідей та ідейних комплексів разом з тими соціальними, політичними та релігійними контекстами, в яких ці ідеї народжуються, розповсюджуються та модифікуються [137, с. 17]. Інтелектуальна історія має міждисциплінарний статус, включаючи в себе різноманітні складові, які зберігають власні субдисциплінарні риси. Серед них

– історія науки, суспільної, політичної, філософської, релігійної, історичної думки. Інтелектуальну історію розглядають як проблемно орієнтований комплекс знань, багато з яких традиційно мали відносно автономний дисциплінарний статус [252, с. 147]. Історія ідей звертається тільки до конкретної групи історичних факторів і лише тією мірою, яка робить помітним їх функціонування у тих галузях інтелектуального світу, які традиційно вважаються незалежними один від одного [223, с. 21].

Предметне поле інтелектуальної історії – це дійсно простір для варіацій, гра розуму, вербальне бієнале [214, с. 40]. Так, Гайден Вайт предмет і завдання історії, в тому числі й інтелектуальної, визначає як процес продукування смислу, зауваживши, що «історики наділяють минуле смислом, висуваючи докази, націлені на “наукове” пояснення цього минулого чи на “герменевтичну” його інтерпритацію» [274, с. 10 – 11]. Лоріна Репіна до предмета інтелектуальної історії включає не тільки історію досягнень людського інтелекту, тобто результатів інтелектуальної, творчої діяльності, але й історію самої цієї діяльності в її процесуальній незавершеності і культурне середовище, що визначає свої умови й передумови, і біографії самих творців, і їх міжособові зв'язки, й історію розповсюдження та сприйняття нових знань та ідей [259, с. 106]. Предметне поле сучасної інтелектуальної історії, на думку Леоніда Зашкільняка, прив'язане до індивідуальної та колективної свідомості (ментальності), у просторі якої перебувають спроби осягнути (в категоріях історичної епохи) визначальні чинники людської творчості, як духовної, так і матеріальної [194, с. 32]. Багато хто з творців європейської інтелектуальної культури її новизну вбачає у дослідженні історії інтелектуалізму як особливого типу суспільної і міжособистісної взаємодії. На думку Ярослави Верменич, «існує стійка традиція формувати “нову інтелектуальну історію” на впливі ідей на постановку і розв'язання соціально значущих проблем» [165, с. 25]. Таким чином, завдання історика полягає, по-перше, у реконструкції способу мислення історичної особи (або колективу) і, по-друге, у визначенні логіки і наслідків її діяльності (матеріальної чи духовної).

Інтелектуальна персоналістика або біографія інтелектуала (у просторі історичної науки – біоісторіографія) – найпопулярніший й найскладніший жанр інтелектуальної історії, згідно з яким біографія, психологія й свідомість історичного діяча досліджується з оглядом на особливості культурного та наукового життя епохи, на внутрішній світ героя, його поведінкові реакції. Тексти інтелектуальної історії повинні містити потужні контексти, по суті – «історичні часопростори» і «історичні науково-інтелектуальні системи» трирівневого виміру. Вивчення контекстів важливе і для того, щоб мати змогу оцінити співвідношення наукової об'єктивності й персональних преференцій, установок, орієнтацій [267, с. 589].

Досліджуючи постать М. Брайчевського, необхідно з'ясувати особливості формування і розвитку суспільно-політичних поглядів ученого, простежити їх еволюцію. Спроба проникнути у систему поглядів М. Брайчевського дасть змогу реконструювати прихований за «зовнішніми» подіями з життя вченого «глибинний» сенс тих стимулів, що змушували його чинити так чи інакше. Використання біоісторіографічних методів дозволяє з'ясувати, яким чином вплинули як наукові (вивчення археології та історії східного слов'янства I тис. н. е., опрацювання творів Михайла Грушевського, нетрадиційне прочитання Карла Маркса), так і психологічні (особливі людські якості, утвердження критичного ставлення до тоталітарного режиму й обрання української ідентичності) чинники на формування нонконформістських поглядів вченого; як відчуження від існуючої системи породило сумніви у правомірності історичної доктрини, що нав'язувалась партією-державою; якими були внутрішні стимули, що визначили його як людину з українською самосвідомістю та нерадянськими суспільно-політичними поглядами. Власне, вирішення саме цих завдань потребує залучення методологічних принципів інтелектуальної історії включно з її відгалуженнями («дисциплінарної інтелектуальної історії», «соціальної інтелектуальної історії», «інтелектуальної історії знизу» і т.д.).

Важливим для нашого дослідження є аналіз текстів М. Брайчевського. До способів встановлення їх змісту відносимо контент-аналіз та дискурс-аналіз.

Контент-аналіз – це якісно-кількісний метод вивчення документів, який полягає у квантифікаційній обробці тексту з подальшою інтерпретацією результатів. Предметом контент-аналізу можуть бути як проблеми соціальної дійсності, котрі висловлюються чи навпаки приховуються у документах, так і внутрішні закономірності самого об'єкта дослідження. За допомогою контент-аналізу встановлюються не лише характеристики документів, а й особливості комунікаційного процесу: соціальні орієнтації й установки творця тексту, цінності та норми, що прослідковуються у документах, ефективність їх сприйняття серед різнопланових аудиторій [211, с. 350 – 351; 244, с. 13].

Метод контент-аналізу був застосований при аналізі науково-публіцистичної спадщини М. Брайчевського. Завдяки йому, значною мірою вдалося визначити та частково нюансувати особливості комунікаційного процесу їх створення. Зокрема, неприховані натяки про карколомне зростання аморальності радянського суспільства прослідковуються у історичній поемі «Іван Сірко». Критиці екстенсивного, паразитуючого способу життя людей в СРСР, передусім людей партії, керівників середньої та вищої ланки тогочасного радянського суспільства присвячений фейлетон «Булькопускачі». Предметом низки поетичних та публіцистичних творів вченого стала критика імперської політики Кремля на українських землях.

Важливим аспектом аналізу наукової спадщини М. Брайчевського є висвітлення прихованих посилок на суспільно-політичні реалії тогочасної дійсності. Прикладом такого застосування методу контент-аналізу є дослідження медієвістичних праць ученого щодо встановлення його ставлення до радянської влади, встановлених партією догматів щодо висвітлення як історичних процесів, так і реалій буття в країні Рад. Інформація, що мала пройти повз пильні очі радянських цензорів важлива, з огляду на те, що завдяки їй Михайло Юліанович мав змогу доносити читачам своє, несхоже з риторикою апологетів соціалістичної утопії, бачення радянської дійсності. Саме тому,

метод контент-аналізу доречно застосувати при дослідженні еволюції світогляду М. Брайчевського від радянської лояльності до українського патріотизму.

Дискурсивний аналіз не менш важливий для аналізу текстів М. Брайчевського. Сфера застосування дискурс-аналізу визначена з огляду на розуміння поняття «дискурсу» – продукту мовно-лінгвістичної діяльності, що існує у зв'язку з існуючою соціокультурною реальністю. Предметом дискурс-аналізу виступає структурно-семіотичне дослідження текстів і реакції на них читача, дослідження латентних значень тексту, контексту його створення, ймовірні інтерпретації. У гуманітарних науках дискурс розглядається як багатозначний феномен, саме тому у дискурс-аналізі використовуються різноманітні підходи: прагматичний, етнографічний, когнітивний, критичний дискурсивний аналіз, наратологічний і функціональний. Для нашого дослідження найважливішим є критичний дискурсивний аналіз, оскільки він вивчає питання впливу ідеології, влади, соціальних відносин на формування дискурсу. Вважається, що будь-який текст є відображенням фрагменту реального світу, що прямо чи опосередковано пов'язаний з ідеолого-політичним аспектом людського буття.

На думку Нормана Ферклоу, критичний дискурсивний аналіз поєднує три підходи: повний лінгвістичний аналіз тексту, макро-соціологічний аналіз соціальної практики, мікро-соціологічну традицію [282, с. 118]. Важливим є й міждисциплінарний підхід, що поєднує як текстовий, так і соціальний аналіз. Врахування текстобудови, наукової та публіцистичної риторики М. Брайчевського важливе з огляду на висвітлення еволюції світогляду вченого. Зокрема, застосування методу дискурс-аналізу стосовно праці «Приєднання чи возз'єднання» дозволило прослідкувати зростання опозиційності вченого до радянського режиму. На загал зауважимо, що методи роботи з текстами не застосовувались окремо, а навпаки – використовувалися комплексно, доповнюючи один одного.

Окрім загальної теорії біографістики, інтелектуальної історії важливими для досягнення мети дослідження є деякі традиційні загальнонаукові та спеціальні історичні методи. Серед загальнонаукових методів дослідження, які застосовувались у роботі, слід назвати методи аналізу і синтезу. Аналітичні підходи сприяли дослідженню зовнішніх чинників, що впливали на формування та еволюцію суспільно-політичних поглядів М. Брайчевського. Синтез дозволив узагальнити емпіричну інформацію, яка була отримана під час вивчення джерел, та допоміг зробити відповідні висновки.

Історичний та логічний дослідницькі методи використовувались одночасно та у взаємодії. Так, історичний метод дозволив розглянути об'єкт та предмет дослідження у динаміці їх розвитку, невідривно від історичного процесу. Логічний метод, натомість, сприяв послідовному висвітленню суспільно-політичних реалій досліджуваного періоду та їх впливу на Михайла Брайчевського.

Не викликає сумніву той факт, що загальнонаукові методи найбільш ефективні лише у взаємозв'язку зі спеціальними історичними, одним з яких є метод періодизації – особливої форми систематизації, що полягає в умовному поділі історичного процесу на певні хронологічні періоди. Ці періоди мають ті чи інші особливості, які визначаються в залежності від обраних критеріїв періодизації.

У дослідженні використовується традиційна періодизація історії України другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Діахронний метод дозволив, також, виділити кілька основних періодів у біографії М. Брайчевського. Критеріями для їх визначення стала еволюція світогляду вченого та зміни у його соціальному позиціонуванні й відносинах з владою.

Історико-генетичний метод полягає у послідовному висвітленні властивостей і змін предмету дослідження в процесі його історичного поступу та дозволяє показати причинно-наслідкові зв'язки й закономірності історичного розвитку. Дослідження світогляду М. Брайчевського, вплив на його еволюцію

суспільно-політичних реалій, громадсько-політичної діяльності вченого – усе це сфера «інтересів» історико-генетичного методу [211, с. 170 – 171].

Для з'ясування структури та функціональних зв'язків об'єкта, що вивчався, був залучений історико-системний метод. Завданням системного аналізу є формування цілісної комплексної картини минулого. Структурний функціональний аналіз суспільно-політичної та історіографічної ситуації, зроблений крізь призму діяльності М. Брайчевського, дозволив синтезувати системні елементи, що містяться в подіях української історії другої половини ХХ ст. [211, с. 183 – 184].

Успішне використання методологічних підходів у нашому дослідженні неможливе без застосування чітко визначеного категоріального апарату. Важливим для нашого дослідження є вивчення ідеологічної ідентичності М. Брайчевського у сенсі сприйняття ним різних суспільно-політичних вчень, зокрема й марксизму. Ідеологічна ідентичність – це сукупність поглядів особи, що відображає її ставлення до ідей, що санкціонують певну існуючу чи обґрунтовують бажану форму організації суспільного життя. Ідеологічна ідентичність людини формулюється і переформулюється як під впливом змін у світосприйнятті, що відбуваються в самій особі незалежно від суспільних процесів, так і внаслідок переживання соціальних перетворень, зрушень тощо [295, с. 294].

Поняття «марксизм» використовуємо в його традиційному в науці значенні. Отож, це одна з найвпливовіших течій суспільно-політичної думки у новітній історії людства, головними джерелами котрої стали класична німецька філософія, англійська політична економія та французький утопічний соціалізм. Стрижневими ідеями марксизму є: справжнє народовладдя можливе лише за умов усунення приватної власності на основні засоби виробництва та їх усуспільнення; досягнення у суспільстві повної соціальної справедливості, побудова його на соціалістичних засадах знайде практичну реалізацію або мирними засобами, або шляхом збройного повстання народу; визначальними у розвитку людства є матеріальне виробництво, стан продуктивних сил і

виробничих відносин; головною умовою перемоги революції й переходу до соціалізму, успіх якого можливий лише водночас у більшості країнах або хоча б у наймогутніших державах, є диктатура пролетаріату; держава – механізм економічно наймогутнішого класу, який за її допомогою стає політично панівним; вона є продуктом суспільства на певному рівні розвитку і прагне весь час стати над цим суспільством; право – зведена у закон воля правлячого класу, зміст якого визначається матеріальними умовами життя такого класу; політична влада – організоване насильство одного класу задля придушення інших. Одне з основних завдань народної революції – зламати буржуазну державну машину й перебудувати її, поєднавши в одному державному органі функції законодавчої та виконавчої влади. Творцем історії є народ, а не герої та видатні особистості [225, с. 1 – 16; 247, с. 325 – 326]. Мораль та релігія є вторинними і закорінені саме в соціальному бутті [300]. Такий погляд на релігію дозволив К. Марксу вивести відому марксистську аксіому про залежність свідомості від буття [231, с. 5 – 9].

Біографічне дослідження неможливе без визначення світогляду історичної постаті. Важливим його елементом є етнічне і національне позиціонування постаті, самовизначення особи в національному контексті, причетності до певної нації та її системи цінностей: мови, релігії, етичних норм, культурної спадщини тощо. Ентоні Сміт у праці «Національна ідентичність» вказує, що чуття національної ідентичності є могутнім засобом самовизначення й самоорієнтації індивіда у світі крізь призму колективної особистості та своєї самобутньої культури. Тому, термін «національна ідентичність» у нашому дослідженні використовується, в основному, на особистісному рівні, лишаючи поза увагою питання колективної свідомості та самоідентифікації нації [269, с. 26].

Висвітлення світоглядної еволюції М. Брайчевського вимагає визначення терміну «національна ідея», оскільки в роботі йтиметься серед іншого й про його розуміння цього поняття. На сьогоднішній день відсутня уніфікована і загальноприйнята методологічна модель (схема), котра б послужила засобом

для інтеграції різноманітних теоретичних напрацювань вчених стосовно національної ідеї. З цього приводу Оксана Забужко зазначала, що рідко який видатний український мислитель не торкався української національної ідеї, однак і досі у вітчизняній науці термін «національна ідея» не набув чіткої кристалічно-понятійної форми, як певної теоретико-методологічної системи [192, с. 11].

Незважаючи на певний скепсис дослідників щодо можливості чіткої дефініції цього терміну, ми будемо дотримуватись традиційної точки зору щодо розглядуваного поняття. Як зазначено в одному з найбільш популярних сучасних довідкових видань, національна ідея – це систематизоване узагальнення національної самосвідомості, представлене найчастіше у формі соціально-філософських або суспільно-політичних текстів, художніх творів. Суть національної ідеї становить проблема сенсу буття народу. Національна ідея вирішує питання про «початок» історичної долі народу, про його генетичні витоки, історичне майбутнє, ціль його існування, історичну і культурну місію, стосунки з сусідами та ін. [135]. Василь Пасічник зауважує, що національна ідея є мисленнєвою формою сприйняття глибинної сутності свого народу, в якій відображена його духовна першооснова, мета, сенс та фундаментальні принципи існування. Вона проходить складний процес становлення, розвитку, заперечення та синтезу своїх форм, оскільки сформульований у ній національний ідеал піддається коригуванню часом і наповнюється новим історичним змістом [243].

Найбільш влучною вважаємо дефініцію терміна «національна ідея», сформульовану у статті Василя Лісового «Що таке національна (українська) ідея?». Автор вказує: «Вислів “національна ідея” застосовують у трьох основних значеннях: а) цим висловом позначають важливу для суспільства ідею будь-якого змісту, щодо якої існує згода більшості громадян, або ж таку, що здатна одержати підтримку більшості громадян; в обох випадках цю ідею розглядають як таку, що сприяє громадському об'єднанню; б) ідею нації; в) особливості національної свідомості; з останнім пов'язане застосування цього

вислову для позначення національного ідеалу, призначення нації тощо» [226, с. 453].

Наступне, що потребує пояснення – це розуміння автором поняття «суспільно-політичні погляди». Суспільно-політичні погляди – це система знань, оцінок, настроїв і почуттів, за допомогою яких відбувається усвідомлення суспільно-політичної сфери суб'єктами – індивідами, групами, націями тощо. У них відображається природа, матеріальне життя суспільства і вся система суспільних відносин. Сутність суспільно-політичних поглядів полягає в тому, що це є результат і одночасно процес відображення й освоєння суспільно-політичної реальності [248, с. 322].

Відмінною рисою радянського тоталітарного режиму була відсутність «легальної» опозиції. Придушення на початку 1950-х років будь-якого антирадянського збройного опору призвело, однак, не до зникнення його як такого, а до перенесення його у іншу площину – моральну та побутову. На думку Олега Бажана, опозиційний рух у другій половині 1950–1980-х рр. в УРСР «не лише існував, а й уявляв собою новітню форму прояву українського національно-визвольного руху, спрямованого проти пануючого тоталітарного режиму в СРСР» [143, с. 189]. Саме для означення цього явища використав термін «рух опору» Георгій Касьянов у праці «Незгодні: українська інтелігенція у русі опору 1960-х – 80-х років» [206, с. 4].

Поняття «рух опору», що вживається стосовно УРСР 60-х – 80-х рр. ХХ ст. багато в чому збігається з терміном «інакомислення». Проте, якщо поняттям «інакомислення» історики-радянисти охрестили рух незгодних з партійною лінією Комуністичної партії, до якого входив й М. Брайчевський, то «рух опору», вважаємо, ширший термін, що стосується всіх форм морального протистояння радянській тоталітарній системі [196, с. 208]. Феномен інакомислення другої половини ХХ ст. полягав у тому, що опозиція режиму сформувалася з людей, які виростили за радянської влади, вона була продуктом самої системи. Інакомислення – це суспільне явище, що виражається в особливій думці меншості суспільства з приводу офіційної ідеологічної,

політичної, економічної системи, етичних та естетичних норм, що складають основу життя даного суспільства. Термін «інакодумець» в основному тотожний поняттю «дисидент» і має усталене смислове навантаження: незгідний, який виступає проти офіційної теорії і практики [163, с. 242; 216, с. 21]. Щодо поняття «дисидентство» та «дисидент», то, на нашу думку, найбільш прийнятну дефініцію цих понять дав О. Бажан у своїй статті «Дисидентство в УРСР: спроба дефініції». Так, термін «дисидентство» автор визначає як сукупність філософських, економічних, політичних, релігійних та культурних течій, які повністю або частково протистоять офіційним доктринам в усіх сферах матеріального та духовного життя суспільства, а «дисидентом» вважає особу, чий погляд, переконання і дії повністю або частково розходяться з догматами панівної ідеології, реальною практикою тоталітарного режиму [142, с. 30].

Представлений тут категоріальний апарат дослідження не є цілком вичерпним. Решта менш важливих для дисертації понять та термінів буде тлумачитися по ходу викладення основного матеріалу. В цілому, робота є мікроісторичним біографічним дослідженням написаним у річищі інтелектуальної історії. Вважаємо, що застосовані у дисертації методи здатні забезпечити досягнення мети роботи.

1.2. Джерельна база.

Джерельну базу дослідження склали різноманітні за характером джерела, які, в основному, входять до словесного (вербального) типу джерел. Словесні джерела – особливий тип джерел, який характеризується тим, що визначальною ознакою для них виступає слово в усній, письмовій чи іншій формі, яке фіксує мову людини. Носієм інформації словесних джерел є лінгвістичні джерела, пам'ятки усної творчості, писемні пам'ятки [203, с. 101].

У зв'язку з особливостями дисертації, насамперед її тематичного спрямування (біографістика) та хронологічними рамками дослідження у роботі відсутні лінгвістичні джерела. Основний масив джерельної бази нашої роботи складають джерела писемні.

До першого виду писемних джерел, що використовуються в дисертації, належать джерела особового походження. Це досить велика кількість різнорідних словесних джерел, об'єднаних спільною ознакою походження. Головними підвидами таких джерел є мемуари (спогади), щоденники, листування, життєписи, автобіографії та ін. [докл. див.: 198, с. 634 – 648]. Основний масив таких джерел зберігається в ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ у фонді № 320 «Брайчевський Михайло Юліанович». Серед них одними з найважливіших, безумовно, є мемуари вченого, збережені під загальною назвою «Нотатки з минулого». Найцікавішими з цього розділу є кілька окремих автобіографічних есеїв («Під знаком Діви», «Рідня», «Бессарабка» та ін. [18]), які окрім безпосередньо біографічних фактів з життя вченого, висвітлюють також чинники становлення його як особистості, передумови формування суспільно-політичних поглядів тощо.

Цінним матеріалом, опублікованим М. Браичевським вже після здобуття Україною незалежності, є його надруковані на сторінках «Українського історика» спогади. Насамперед, це праці «Як ми вшанували Михайла Грушевського в день його століття» та «Як Президія Академії розправлялася з непокірним істориком» [112 – 113]. Важливим є те, що у цих текстах М. Браичевський згадує ті події, що відбувалися з ним у стінах Академії наук УРСР протягом другої половини 1960-х рр., і які не відображені в інших джерелах.

До джерел мемуарного характеру можемо віднести й спогади сучасників М. Браичевського (про нього самого, а також про епоху, в якій він жив). Серед таких – спогади другої дружини історика Ірини Мельник³, де вона висвітлює маловідомі і в той же час важливі факти з життя чоловіка [123 – 125]. Цікавими є спогади знаного історика й археолога Петра Толочка, який, називаючи себе близькою до Михайла Браичевського людиною, досить критично ставиться до нього. Спогади П. Толочка – важливе джерело для висвітлення участі

³ Першою дружиною М. Браичевського була відомий український археолог А. Сміленко, від шлюбу з якою у вченого залишився син Сергій.

М. Брайчевського у процесі відновлення журналу «Київська старовина» [134]. Стаття Петра Селівачова, одного з членів УТОПІК, базована на спогадах автора, акцентує на маловідомих сторінках діяльності М. Брайчевського у Товаристві [133]. Важливими є, також, інтерв'ю автора з київськими істориками І. Гиричем, Ю. Кухарчуком та Г. Івакіним. Цікавими з погляду висвітлення радянської суспільно-політичної реальності, а також її впливу на життя та творчість радянських науковців, є спогади Арона Гуревича «Історія історика» [116].

Важливим джерелом висвітлення суспільно-політичної діяльності М. Брайчевського є його щоденники. Автором цього дослідження опрацьовано два щоденники – за 1962 і 1967 – 1968 рр. [4; 52]. Окрім багатой фактичної інформації про «зовнішню» активність Михайла Юліановича, щоденники відображають також зміни його світогляду. Наприклад, з цих джерел дізнаємось, що у 1962 році М. Брайчевський надавав перевагу російській мові, а вже, що найпізніше, з 1967 р. – українська. Це вказує, на нашу думку, на помітний злам у національній ідентифікації вченого.

В окремий розділ особового фонду М. Брайчевського входять листи як, власне, Брайчевського-адресанта, так і Брайчевського-адресата. Значну частину цієї колекції складає офіційне листування. Автором, насамперед, використане службове листування Михайла Юліановича, що яскраво висвітлює його громадсько-політичну діяльність: участь в УТОПІК, дисидентському русі, національно-визвольному русі кінця 1980-х р. Так, листи Людмили Шапошникової, Правління УТОПІК до М. Брайчевського є важливим джерелом, що висвітлює діяльність вченого в аспекті захисту української історико-культурної спадщини [24 – 27]. Лист видавництва соціально-економічної літератури (м. Москва) до Михайла Юліановича допомагає краще проаналізувати зміст праці історика «Основи марксистської філософії» й, зокрема, дослідити марксистську компоненту в суспільно-політичних поглядах Михайла Брайчевського [23].

Листи Брайчевського-адресанта також широко представлені у цьому фонді. Листування з Любомиром Винаром, що датується 1990-ми роками ХХ ст., проливає світло на проблеми діяльності УІТ в Україні, нові підходи до української історії. Чернетка відкритого листа до керівників Народного Руху України дозволяє збагнути позицію М. Брайчевського стосовно вирішення мовного, національного, культурних питань у політиці незалежної України [51]. Безумовно, важливим епістолярним джерелом є додаток до статті Ігоря Гирича «Михайло Брайчевський та УІТ», у якій автор опублікував один з листів М. Брайчевського до Л. Винара, який становить особливу цінність для нашого дослідження оскільки висвітлює деякі аспекти діяльності КО УІТ у першій половині 1990-х рр. [174, с. 69 – 71].

Серед використаних нами джерел – документи громадських об'єднань та політичних партій. У межах цієї тематичної групи можна виділити кілька видів: нормативні акти (статути партій та об'єднань, програмні документи партій та об'єднань, виступи лідерів партій на з'їздах конференціях, у пресі та ін., які можна розглядати як такі, що містили певні обов'язкові для виконання приписи), діловодна документація (протоколи та стенограми засідань центральних та місцевих органів партій та об'єднань, листування партійних і громадських організацій). Для висвітлення громадсько-політичної діяльності М. Брайчевського важливе значення мають зазначені документи, що зберігаються в ЦДАГО України у фондах № 1 «Центральний комітет Комуністичної партії України» та № 270 «Народний рух України». Безперечно, важливим джерелом дослідження участі М. Брайчевського в Установчому з'їзді НРУ є стенографічний звіт установчого з'їзду НРУ 8 – 10 вересня 1989 р. у Києві, який містить текст виступу М. Брайчевського та реакцію аудиторії на певні ідеї, висловлені істориком [69]. Офіційний погляд на діяльність НРУ (і М. Брайчевського в тому числі) відображають документи фонду «Центральний комітет Комуністичної партії України», серед яких записки, довідки, листи ЦК КПУ до ЦК КПРС, КДБ, МВС УРСР та ін. [62 – 68].

До цього ж типу джерел належать матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. У фонді № 4760 «Товариство охорони пам'яток історії та культури» ЦДАВО України зберігається діловодна документація УТОПК. Хоча прізвище М. Брайчевського у матеріалах фонду згадується лише кілька разів, стенограми нарад та документи з'їздів УТОПК дозволяють краще висвітлити принципи та основні напрями роботи Товариства. Серед матеріалів листування правління Товариства з державними органами УРСР є інформація про пам'яткоохоронну діяльність Михайла Юліановича на Хмельниччині, Тернопільщині та Рівненщині, його активність щодо охорони пам'яток м. Києва [56 – 59].

Переважно діловодні джерела містить особова справа М. Брайчевського, яка знаходиться у Науковому архіві Інституту історії АН УРСР. Загалом її інформаційна вартість невисока, оскільки вона повідомляє про загальновідомі факти з життя Михайла Юліановича. Проте цінною для висвітлення громадсько-політичної діяльності вченого є його характеристики, подані керівництвом Інституту, де, зокрема, наголошується на головних «ідеологічних промахах» історика [2]. Оpubліковано також і протокол Вченої ради цього ж Інституту 1968 р., на якому вченого було звинувачено у антирадянських поглядах і прийнято рішення про його звільнення.

Важливі відомості про нонконформістський світогляд М. Брайчевського, містяться у стенограмі обговорення відомого твору М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання», що відбувалася в згаданій установі та його письмовій відповіді на закиди його колег [87; 120]. Інформацію про ставлення М. Брайчевського до радянської дійсності і, зокрема, культурної політики Кремля в Україні знаходимо в опублікованих сьогодні документах оперативного стеження за вченим з боку співробітників КДБ.

У фондах ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ містяться документи, що свідчать про перебування вченого на посадах члена Вченої ради Інституту археології, члена Спеціалізованої вченої ради Інституту археології НАН України із захисту докторських дисертацій, члена Спостережної ради Києво-

Могилянської академії, голови Київського осередку Українського історичного товариства, заступника головного редактора журналу «Український історик», члена редколегії журналу «Розбудова держави», члена редколегії альманаху «Золоті ворота», члена громадської інспекції при Правлінні українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, член науково-консультативної комісії з відбудови пам'ятників архітектури при УТОПК [156, с. 44]. На особливу увагу заслуговують матеріали, що висвітлюють діяльність Михайла Брайчевського у Товаристві охорони пам'яток історії та культури УРСР. За інформаційною вартістю серед них можна виділити такі документи: про створення у Києві історико-археологічного комплексу – парку-музею «Стародавній Київ», реконструкцію Червоного майдану, Золотих воріт, історичної частини Подолу м. Києва; матеріали щодо заходів для покращення справи охорони пам'ятників історії та культури; список пам'ятників архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави; краєзнавчі проспекти; виступи на конференціях УТОПК; доповідні записки про роботу в рамках Товариства тощо [3; 5 – 10; 12 – 15; 17; 19 – 20; 28; 32; 34; 40 – 43; 47].

До документів, що висвітлюють діяльність М. Брайчевського у громадських об'єднаннях та політичних партіях, поряд з неопублікованими, входять й опубліковані джерела. Найбільш важливими, на нашу думку, є документи, вміщені у збірці «Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України». Серед них: «Записка завідувача ідеологічного відділу ЦК Компартії України Леоніда Кравчука про спроби створення в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка осередку НРУ», «Із аналітичного матеріалу ідеологічного відділу ЦК Компартії України про історію створення та основні положення Відозви і Програми Народного Руху України», «Інформаційний матеріал ідеологічного відділу ЦК Компартії України про Установчий з'їзд НРУ в Києві 8 – 10 вересня 1989 р.», «Ухвала Других Великих Зборів НРУ “Про Союзний

договір»», де прослідковується процес становлення НРУ, та, найголовніше, участь М. Брайчевського у ньому [130].

Деякі аспекти суспільно-політичної реальності радянського періоду черпаємо з промов керівників країни Рад: Юрія Андропова, Михайла Горбачова [77; 115]. Для досягнення цієї ж мети нами використано й радянські законодавчі документи, зокрема Конституцію 1977 р. [121]. Закони та урядові постанови вже незалежної України залучено для дослідження громадсько-політичної діяльності М. Брайчевського протягом 1991 – 2001 рр. [127 – 129; 132].

Ключовий для нашої роботи вид джерел – наукові, публіцистичні, поетичні тексти самого М. Брайчевського. Вони є показовими у плані зміни світоглядних установок ученого. Так, стаття М. Брайчевського у співавторстві з Володимиром Довженком «Про час становлення феодалізму в Давній Русі» є типовим зразком повної лояльності як до історичної та суспільно-політичної концепції К. Маркса, так і, опосередковано, до державної політики СРСР у цій сфері [78]. Маловідомі неопубліковані твори вченого цього періоду становлять значний інтерес для дослідників. Зокрема, неопублікована стаття «Деякі питання етногенезу східних слов'ян у світлі праць Й. В. Сталіна з мовознавства» є цінним джерелом для висвітлення суспільно-політичних поглядів «раннього» Брайчевського [11]. Підручник «Основи марксистської філософії» дає змогу вивчити ставлення М. Брайчевського до вчення К. Маркса, а також наочно демонструє поступову еволюцію світогляду Михайла Юліановича [48].

Суто наукові історичні праці 1960-х – 1970-х рр., такі як «Біля джерел слов'янської державності (соціально-економічний аспект розвитку черняхівських племен)», «Коли і як виник Київ», «Аскольд – цар київський», «Історична думка в Київській Русі», «Походження Русі», «Суспільно-політичні рухи в Київській Русі», «Хозарія і Русь», демонструють не лише історичні, але й, певною мірою, суспільно-політичні переконання, яких у той час дотримувався М. Брайчевський [80 – 81; 88; 90; 99; 108; 110]. У них відчутна

прихильність історика до вчення К. Маркса, певний відхід від радянської ревізії марксизму, криза лояльності до радянського режиму тощо.

Для висвітлення суспільно-політичних поглядів М. Брайчевського не обійтися й без його монографії «Походження Русі». У ній вчений уперше в опублікованому тексті позиціонує себе як фактичного прихильника позицій Михайла Грушевського; зокрема, фактично заперечує концепцію давньоруської народності та ототожнює черняхівську культуру з Антським царством. Таке бачення минулого східнослов'янських народів було викликом не лише для офіційної радянської науки, а й для офіційної ідеології.

Найбільш показовою у цьому плані була, звісно, його найвідоміша праця – «Приєднання чи возз'єднання: критичні замітки з приводу однієї концепції». Як покажемо докладніше далі, вона стала рішучим виступом і проти російськоцентричної концепції української історії, і проти актуальної національної політики Кремля [101]⁴.

Досить важливими є і поетичні та прозові твори Михайла Юліановича 1960-х – 1970-х років, частина яких досі чекає на ґрунтовне наукове дослідження. Так, у рукописних фрагментах одного з таких текстів авторства М. Брайчевського знаходимо один із перших доказів змін у свідомості вченого у напрямку інакодумства та перше письмове підтвердження ідеї історика про нежиттєздатність теорії К. Маркса [49]. Збірка віршів ученого та його історична поема «Іван Сірко» важливі з огляду на дослідження еволюції національних поглядів М. Брайчевського [37 – 38].

Роботи 1980-х – 1990-х років характерні відкритою українською ідейною позицією вченого. Зокрема, поміж історичними інтерпретаціями «Конспекту історії України» М. Брайчевського імпліцитно проглядаються його суспільно-політичні погляди [91]. Меншими за обсягом, однак такими ж важливими для висвітлення світогляду Михайла Юліановича є його статті, такі як

⁴ Спростувавши цим твором надумані партійні догмати про споконвічність прагнення України возз'єднатися з Росією та показавши цілеспрямовану фальсифікацію партійними структурами українсько-російських взаємин, М. Брайчевський, згідно з висловом Я. Ісаєвича, «врятував честь української академічної науки» у той період [201, с. 192 – 193].

«Історіософські підвалини історичного поступу», «Нація і держава», «Гетьмани, гетьмани, коли б ви повстали...». На здобуття Державної премії України імені Т. Шевченка» та ін. [79; 89; 93 – 94].

Протягом 1991 – 2001 рр. М. Брайчевським також було написано низку публіцистичних праць. Зокрема, це «Державній мові – державну підтримку. Відкритий лист Президенту України Леоніду Кучмі» («Мова і держава. Відкритий лист Президенту України Леоніду Кучмі»), «Про новий союзний договір» і т.д. [86; 92; 102].

Історіософський курс М. Брайчевського «Вступ до історичної науки» цікавий, насамперед, тим, що у ньому висвітлено історичний світогляд ученого, його суспільно-політичні погляди (передусім у розділі про марксизм). Цікаво, що один з фрагментів цього курсу дослідники життя М. Брайчевського (Юрій Кухарчук, Петро Радько та ін.) вважають «заповітом» ученого історикам нового покоління. «Життя висуває на передній план зливу вигод і зацікавлень, – писав М. Брайчевський, – заради яких людина часом ладна піти на порушення всіх моральних та юридичних настанов. А відтак з'являється коли не прагнення, то принаймні готовність до кривосвідчення. І тоді перед людиною постає грандіозна проблема суду історії. Цього суду не уникне ніхто. Питання лише в тому, який буде вирок. А буде він адекватний і справедливий [...]» [85, с. 163 – 164]. Вважаємо, що це не лише заповіт, а свого роду певний підсумок, аналіз Михайлом Юліановичем власної громадсько-політичної та наукової діяльності, той алгоритм, згідно яким той діяв у ті чи інші моменти життя. «Вступ до історичної науки», таким чином, став свого роду підсумковим твором, що висвітлив, фактично, увесь спектр суспільно-політичних поглядів вченого на завершальному етапі його життя.

У цілому ж, підсумовуючи проведений аналіз використаних джерел, зазначимо, що джерельна база проблеми характеризується видовою різноманітністю та репрезентативністю. Значну інформаційну вартість мають біографічні матеріали різної видової належності: наукові, літературні та публіцистичні праці М. Брайчевського. Життя та діяльність ученого і

громадського діяча відображені в чималій кількості джерел особового походження, що додатково (а інколи – й винятково) проливають світло на його внутрішній світ та ідейну революцію. Отже, наявна джерельна база дає можливість адекватно дослідити суспільно-політичну діяльність М. Брайчевського.

1.3. Історія вивчення проблеми

Після проголошення незалежності України почалося активне дослідження творчих біографій вчених, ім'я яких було табуйоване у період існування Радянського Союзу. Метою заборони було стерти з національної пам'яті тих, хто не вписувалися у поняття «радянська людина». Цих людей мало чекати забуття, що досягалося методами, які виникли задовго до створення СРСР. Варто згадати лише загальновідомі приклади Хатшепсут і Аменхотепа IV (Ехнатона), імена яких знищувалися повсюдно, щоб піддати їх суспільному забуттю. Такими ж методами діяли і в Радянському Союзі. Серед тих, проти кого застосували репресивну машину, був Михайло Юліанович Брайчевський.

Поява перших публікацій стосовно досліджуваної нами теми датується початком 1960-х рр. Вони з'явилися з-під пера представників української зарубіжної історіографії. В українській історіографії перші дослідження життя та діяльності М. Брайчевського відносяться до початку 1990-х рр.

Сьогодні українська історична наука якоюсь мірою повертає свій борг одному з яскравих її представників. На честь М. Брайчевського ще за життя і вже після його смерті вийшло кілька збірників спогадів і наукових праць, розпочато багатотомну публікацію головних наукових студій дослідника, проведено цілу низку ювілейних заходів, якими незалежна Українська держава бодай частково висловлює вдячність одному із своїх справжніх творців (що інколи нагадують, за словами Ірини Мельник, «шоу на пошану» [123, с. 58]). Опубліковано статті до ювілейних річниць від дня народження, а також некрологи і замітки до річниць із дня смерті М. Брайчевського. Серед них можна назвати статті Любомира Винара [167], Ігоря Гирича [175],

Ярослава Дзири [184] і ін., некрологи в наукових збірниках «Наукові записки НаУКМА» [235] та «УІЖ» [161]. Вони містять значний пласт «особистісної» інформації про Михайла Юліановича, проте такого роду публікаціям бракує конструктивного критичного підходу до оцінювання наукової та творчої спадщини вченого [158, с. 48].

У сучасній українській історіографії до вивчення життя та діяльності Михайла Брайчевського зверталися чимало дослідників. Однак, вузькоспеціалізовані праці є, радше, винятком, аніж правилом. Найпоширенішими є розвідки загального характеру, автори яких розкривають наукову і громадсько-політичну діяльність ученого, намагаються з'ясувати історичні й суспільно-політичні погляди Михайла Юліановича. Серед таких особливої уваги заслуговують роботи Юрія Кухарчука. Так, у статті «Учений, громадянин, особистість» [221] значну увагу автор приділив громадській діяльності та особистим якостям вченого. Інша стаття відзначається ґрунтовним аналізом біографії вченого, його громадської діяльності [220], а у праці «Михайло Брайчевський і українська незалежність» увага зосереджена, в основному, на громадсько-політичній діяльності М. Брайчевського, його внеску в утвердження незалежності України [219].

В узагальнюючому тексті авторства Гліба Івакіна [199] докладно висвітлено етапи життєвого шляху М. Брайчевського та основні напрями наукових пошуків ученого. Олесь Силин у статті «Лицар правди і науки» дослідив життєвий і творчий шлях М. Брайчевського, звернувши особливу увагу на переслідування радянською владою, яке проявилось у звільненнях із роботи, фактичній забороні його праць, обмеженні фахової діяльності, коротко проаналізував основні напрями наукових досліджень відомого науковця [267]. Іон Винокур у праці «М. Ю. Брайчевський – вчений і громадянин» зосередився на висвітленні пам'яткоохоронного аспекту діяльності вченого [168]. Ці ж теми порушено й у статті Марії Дмитрієнко та Ярослава Дзири «Історик українського відродження» [186]. Дещо відрізняється від зазначених статей текст Ольги Унгурян, у якій висвітлено особистісний аспект життя вченого:

особливості його виховання, відносини у родині і т.д. [276]. Загальна інформація щодо громадсько-політичної діяльності М. Брайчевського містяться й у працях Олени Балагури, Ігоря Сюдюкова, Ірини Федорів [147 – 149; 272; 280].

Проблема суспільно-політичних поглядів М. Брайчевського безпосередньо порушується лише у статті Петра Радька «Українська державна ідея в творчості історика Михайла Брайчевського» [257]. У ній автор детально висвітлив політичні погляди Михайла Юліановича, однак не показав їх еволюцію. Суспільно-політичні погляди М. Брайчевського висвітлює й Наталя Бондаренко у своїй монографії «Славянський етногенез и становление украинского народа (историографический анализ)», проте дослідниця в основному звертається лише до медієвістичних творів М. Брайчевського, оминаючи увагою твори публіцистичні [159]. Схожою за спрямуванням є й стаття Ярослава Ісаєвича «Михайло Брайчевський і його концепція історії України» [201].

Стаття В. Шевченко «М. Брайчевський на ниві охорони пам'яток та історичного середовища» [288] присвячена діяльності вченого в УТОПК, зокрема, його внеску у збереження заповідника «Києво-Печерська лавра», споруд колишньої Києво-Могилянської академії, Контрактової площі та багатьох інших історичних пам'яток і архітектурних шедеврів. Частково ці ж аспекти висвітлили й В'ячеслав Горбик та Галина Денисенко у статті «Діяльність державних інституцій і громадських організацій з охорони культурної спадщини: історія, теорія, практика». Слід зауважити, що діяльність М. Брайчевського показана тут побіжно й висвітлюється у річищі діяльності УТОПК [179]. Предметно-об'єктні рамки і, що найголовніше, спосіб висвітлення діяльності Михайла Брайчевського в ділянці охорони української історико-культурної спадщини схожі й у публікації Людмили Пономарьової «Нова реконструкція Золотої брами» [250]. Назагал зауважимо, що цей аспект громадсько-політичної роботи вченого відзначений чи не найбільшою увагою з-боку сучасних українських науковців.

Деяких питань громадсько-політичної активності М. Брайчевського торкнувся Георгій Касьянов. У монографії «Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років» він частково висвітлює діяльність М. Брайчевського в контексті дисидентського руху [206]. У ній відомий сучасний дослідник новітньої історії України показав Михайла Юліановича активним учасником Клубу творчої молоді «Сучасник» – однієї з провідних організацій «шістдесятників». У книзі Г. Касьянова висвітлено історію видання праці «Приєднання чи возз'єднання: критичні замітки з приводу однієї концепції»: як вона потрапила у самвидав, її публікацією за кордоном та засудження у стінах Академії наук УРСР. Автори дослідження «Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті роки)» Олег Бажан та Юрій Данилюк звертаються до тих же епізодів з громадсько-політичної діяльності вченого, що й Г. Касьянов [147].

Студії дослідника руху шістдесятників Ярослава Секо відсилають до суспільно-політичних умов діяльності українських шістдесятників. Окрім того, у статті «Історичний дискурс українських шістдесятників» дослідник звертається до суспільно-політичних та історичних поглядів М. Брайчевського [264], а у праці «Культурницькі об'єднання 1960-х рр. у контексті руху шістдесятників» учений досліджує, окрім всього іншого, й діяльність Клубу творчої молоді, активним членом якого був Михайло Юліанович [265]. Це ж питання досліджував і Сергій Білокінь, який у статті «Клуб творчої молоді “Сучасник” очима влади» змістовно описав діяльність КТМ у цілому та діяльність у ньому Михайла Брайчевського зокрема [154]. Умови діяльності українських дисидентів, у тому числі й методи тиску на них, висвітлені у працях Олега Бажана, Михайла Білецького, Василя Овсієнка, Олександра Рубльова та ін. [142 – 143; 153; 238; 260 – 261].

Участь М. Брайчевського у створенні та діяльності Народного Руху України висвітлена вельми фрагментарно. Лише Олексій Гарань, Григорій Гончарук, Юрій Діденко та Василь Князевич побіжно згадали факт виступу М. Брайчевського на Установчому з'їзді НРУ [170 – 171; 177 – 178;

185; 210]. Хоча праці Наталії Барановської, Сергія Бондаренка, Василя Деревінського, Володимира Черняка, Олени Шановської та ін. висвітлюють діяльність НРУ без згадок про Михайла Юліановича, вони є цінними для нашого дослідження, відсилаючи до історичного тла діяльності Михайла Брайчевського як одного з фундаторів Руху (передумов виникнення НРУ, основних віх його діяльності) [150; 160; 183; 285; 287].

Автором низки досліджень, присвячених діяльності Михайла Брайчевського, є дослідник інтелектуальної історії України Ігор Гирич. Стаття київського історика «Приєднання чи возз'єднання?» М. Брайчевського» [173] важлива з огляду на з'ясування автором передумов та обставин появи знаменитого публіцистичного твору, що став одним з маніфестів українського дисидентського руху. В іншому дослідженні І. Гирич висвітлив основні етапи співпраці Михайла Брайчевського з «Українським історичним товариством», подекуди використовуючи й власні спогади, як заступника голови Київського осередку УІТ [174]. Цікавими для дослідника біографії М. Брайчевського є відомості про його контакти, а також про умови та чинники, у яких вони здійснювалися із знайомими діячами західної української діаспори.

Значний інтерес для дослідників постаті М. Брайчевського становлять студії Віталія Яремчука. В одній з його статей висвітлено причини трансформації суспільно-політичних поглядів та ідентичності М. Брайчевського [298]. Багато інформації черпаємо з монографії «Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби» цього ж автора [296]. Зокрема, ним ґрунтовно висвітлено погляди представників нонконформістської історіографії, в тому числі й М. Брайчевського, на вузлові проблеми української історії. Представлена тут інформація про зміст уявлень лідера опозиційної історіографії 1960-х – 1980-х рр. стосовно минулого України є цінною з огляду на кореляцію між історичними та суспільно-політичними поглядами вченого. У статті «Про феноменальність історичних поглядів Михайла Брайчевського» автор, окрім історичних поглядів вченого, вказав і на суспільно-політичні чинники, в умовах яких вони [історичні погляди] формувалися [297].

Проблеми співпраці М. Брайчевського з українською діаспорою побіжно торкається Алла Атаманенко у своїй монографії «Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність» [141]. Важливим для нашого дослідження є спостереження авторки про використання діаспорними науковцями псевдонімів під час публікацій материкових учених для забезпечення їх від переслідування з боку радянської влади [141, с. 244].

Окрему увагу варто приділити дослідженням представників української зарубіжної історіографії. У цьому середовищі постать М. Брайчевського (насамперед його наукові візії) досліджувалася ще за життя вченого. Першим, хто звернув увагу на наукові тексти М. Брайчевського, став український діаспорний історик Марко Антонович, який у 1964 році написав рецензію на монографію Михайла Брайчевського «Коли і як виник Київ» [138]. Через 5 років з-під пера М. Антоновича вийшла ще одна рецензія, на цей раз на твір «Походження Русі», а у 1989 році – на твір «Утвердження християнства на Русі». Необхідно відзначити, що діаспорні дослідники критично ставилися до деяких новаторських ідей Михайла Юліановича. Це, гадаємо, пояснюється тим, що серед ключових теорій М. Брайчевського була ідея культурного впливу слов'ян на кочівників, що стояли на значно нижчому щаблі розвитку. Діаспорні ж науковці-номадисти, перебуваючи під впливом творчості українського вченого Омеляна Пріцака, обстоювали ідеї, що суперечили трактуванням М. Брайчевського. Зокрема, Михайлові Юліановичу закидали недооцінку впливу гуннів і Хозарського каганату на слов'янські племена, а також переоцінку ролі аварів щодо слов'ян [139, с. 150]. Стосовно праці «Утвердження християнства на Русі» М. Брайчевського діаспорний вчений М. Антонович вказує на те, що вона була «ще одним болючим компромісом між формальними вимогами застою і науковою творчістю автора» [140, с. 149]. М. Антонович вважав формальними цитати «класиків марксизму», які мало, а то й зовсім не стосувалися теми, а також «ствердження різних комуністичних “вірую” та досягнень (феодалізм)» [140, с. 149]. Відзначаючи багату джерельну та літературну базу дослідження, М. Антонович наголошував на тому, що з

нього «було скрупульозно усунуто не лише тріфну еміграційну літературу, а й офіційно засудженого М. Грушевського» [140, с. 149]. Праці М. Антоновича важливі для дослідження ставлення української зарубіжної історіографії до творчості М. Брайчевського, і, як наслідок, допомагають зрозуміти ті передумови, що сприяли встановленню тісних зв'язків ученого з українською діаспорою.

Окрім М. Антоновича, постать М. Брайчевського викликала зацікавлення й у Любомира Винара, який став автором біографічної розвідки, написаної на честь 75-и річчя Михайла Юліановича й вміщеної у передмові до збірки «Вибрані твори», та публікації про співпрацю Михайла Брайчевського з УІТ. Як перший, так і другий тексти цікаві для нас насамперед тим, що більшість матеріалу Л. Винар подає як безпосередній учасник подій. Праці Л. Винара насичені подробицями, низкою важливих фактів з життя та діяльності М. Брайчевського. Саме тому вони є серед основних джерел інформації про дослідження співробітництва М. Брайчевського з українською діаспорою у США та Канаді [166]. У монографії канадського історика українського походження Джона Басараба висвітлено обставини появи та подано аналіз статті М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання: критичні замітки з приводу однієї концепції» [299].

Досліджувана тема практично не вивчалася поза межами України. Праці як російських, так і західноєвропейських та американських істориків не містять інформації безпосередньо про життя та діяльність М. Брайчевського, проте вони є цінним джерелом для висвітлення історичних контекстів.

У російській історіографії таким твором є синтетична праця з історії Росії ХХ – поч. ХХІ століття [197]. Суспільно-політична реальність періоду хрущовської «відлиги» та брежнєвської стагнації вдало висвітлена у творчості Віктора Козлова [212 – 213]. Основну увагу автор звертає на протистояння влади та народу у часи «фальшивої» тиші післясталінського суспільства, розкриває також мотиви народного незадоволення, причини суспільних та етнічних конфліктів. Схожими за предметно-об'єктним спрямуванням є праці

Людмили Алексєєвої та Олександра Данієля [136; 182]. У них описано процес зародження та розвитку дисидентського руху в СРСР, досліджено особливості радянського самвидаву тощо.

Серед праць західноєвропейських авторів в контексті проблематики дисертації увагу привертає книга американського історика Мартіна Малія «Радянська трагедія. Історія соціалізму в Росії. 1917 – 1991», яка є не просто хронікою радянської історії [230]. У ній значне місце приділено інтелектуальній історії СРСР, а також, у певних аспектах, й радянської України. Деякі важливі нам фрагменти з історії Радянського Союзу зустрічаємо у працях Арчі Брауна, Леоніда Люкса, Роберта Денієлса та ін. [162; 181; 229].

Аналіз історії вивчення теми показує, що наявні на сьогодні праці висвітлюють, в основному, лише окремі аспекти біографії М. Брайчевського і то досить лапідарно. Поза межами ґрунтовного вивчення залишилися проблеми інтелектуальної та світоглядної біографії визначного громадського діяча та історика. Існують серйозні прогалини і у сенсі опрацювання подієво-фактологічного аспекту суспільно-політичної активності М. Брайчевського (зокрема, майже нічого не написано про пострадянський етап життєвого шляху науковця). Зрештою, на часі дослідження, яке б пов'язало «феноменологічний» зріз діяльності Михайла Юліановича з «емпіричним», а це вимагає комплексного дослідження, спробою якого і є наша дисертація.

РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ МИХАЙЛА БРАЙЧЕВСЬКОГО

2.1. Марксизм у світогляді М. Брайчевського

Загальновідомо, що будь-який історик зазнає впливу епохи та суспільства, в якому він проживає. Властиві для певного історичного періоду процеси і тенденції так чи інакше позначаються на внутрішньому світі дослідника. Діяльність Михайла Брайчевського відбувалася в умовах суспільно-політичної ситуації та історіографічного процесу в Україні середини – другої половини ХХ ст. Одним із провідних ідейних чинників, який позначався на науковій творчості представників суспільних наук цього часу, була спадщина «класиків марксизму-ленінізму» та її офіційне тлумачення й інструменталізація.

Як людина свого часу Михайло Юліанович, безперечно, перебував під впливом марксистської ідеології. Насамперед варто виділити ті фактори, що вплинули на становлення та еволюцію марксистського світогляду М. Брайчевського. Дитячі та юнацькі роки майбутнього вченого тісно пов'язані зі школою № 83 міста Києва, що розташовувалася на вулиці Лютеранській, 14 у приміщеннях колишніх німецької гімназії та чоловічого училища [186, с. 19]. Після відновлення в Києві радянської влади восени 1943 р. Михайло Юліанович одним із перших був зарахований до Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, який з успіхом закінчив. Отож, бачимо, що М. Брайчевський здобув освіту у типових «радянських» навчальних закладах, які після освітньої реформи 1930-х рр. стали основою виховання нової формації «радянських людей».

Формування особистості Михайла Брайчевського позначене також впливом батьків і родинного оточення. Так, за спогадами дружини М. Брайчевського, батько вченого виховував його на засадах вчення Жан-Жака Руссо [276, с. 10]. Нагадаємо, що суспільно-політичний компонент вчення Руссо базується на ідеї так званого «природного стану» рівності й вільності людей. Причину виникнення нерівності він вбачав у приватній власності. Як

засіб знищення поділу суспільства на багатих і бідних, французький філософ висунув утопічну теорію зрівняльного розподілу приватної власності. Бачимо, що для М. Брайчевського ідея суспільної рівності, проповідувана марксизмом, не була чужою і, як наслідок, цілком ймовірно, породила прихильність до марксистського вчення. Отож, і домашнє виховання, і вплив освітніх закладів сприяли вихованню М. Брайчевського як типово «радянської людини».

Ранні праці М. Брайчевського характеризуються цілковитою схильністю до суто радянського, сталіністського прочитання марксизму. Про це свідчить змістове наповнення ранніх робіт ученого. Як бачимо з тексту неопублікованої статті «раннього» М. Брайчевського «Деякі питання етногенезу східних слов'ян у світлі праць Й. В. Сталіна з мовознавства», він не був оригінальним, зокрема, в тлумаченні інституту держави, стверджуючи, що держава як така «виникає на певній, точно визначеній стадії історичного розвитку з переходом суспільства від первіснообщинного ладу до класової структури» [11, арк. 3].

У своїх ранніх працях М. Брайчевський не оминув також важливого питання релігії та її ролі в суспільстві. Тут він дотримувався суто марксистської позиції. Зокрема, в статті «Про час зародження феодалізму в Давній Русі» (1950) історик вказує: «Головним ідеологічним завданням нової релігії (звичайно, з точки зору панівного класу) було утримувати в покорі експлуатований люд, переконати його в необхідності й доцільності існуючого ладу, що стверджував закономірність підкорення однієї частини населення іншій» [78, с. 64]. Одночасно М. Брайчевський підтверджував класичну марксистську тезу про реакційність релігії: «Релігія перетворилася на реакційну силу, що стоїть на перешкоді рухові суспільства вперед» [78, с. 71].

Очевидно, що ранні праці М. Брайчевського за своїми ідеями практично нічим не відрізнялися від ідеологічного оснащення тогочасної радянської історіографії. На розвиток історичної науки у 1930-і – 1950-і рр. особливо значний вплив мали політико-ідеологічні чинники. Зокрема, важливою теоретичною підставою праць істориків був марксизм в його радянській інтерпретації, з базисно-надбудовним принципом підходу до суспільного

життя, з акцентуванням класової природи історичних явищ і класової боротьби в історії. Партійні чиновники разом з істориками розробили теорію соціально-економічних формацій, приписуючи її Карлу Марксу і Фрідріху Енгельсу. Вона стала основною теоретичною схемою історичного процесу, обов'язковою для істориків [187, с. 781].

Вище партійне керівництво суворо стежило за тим, щоб суспільство сприймало марксизм лише з погляду, вигідного для влади. Вивчення марксистської спадщини було регламентоване партійними директивами. В СРСР видавалися методичні посібники для студентів, де пояснювалося, як потрібно вивчати праці Карла Маркса, Фрідріха Енгельса, Володимира Леніна. У них зазначалося, які статті і книги варто читати, але не в повному обсязі, а від і до вказаної сторінки, інколи навіть по абзацах [204, с. 11]⁵. Невід'ємною частиною наукової праці історика було тоді щедre цитування «класиків», висловлювання яких сприймалися як істина останньої інстанції. У радянській гуманітаристиці зникло багато тем (важливих, на думку К. Маркса), зокрема проблеми гуманізму, громадянського суспільства, демократії та ін. Марксистська доктрина отримала ортодоксальну форму, найменший відхід від якої розцінювався як ревізіонізм і суворо карався. Це була найбільш радикальна зміна, оскільки К. Маркс і Ф. Енгельс стверджували, що їх погляди не є догмою («Марксизм не догма, а керівництво для діяльності», – вказував В. Ленін, запозичивши цю думку з листа Ф. Енгельса до Ф. Зорге від 29 жовтня 1886 року. В цьому листі Ф. Енгельс, критикуючи діяльність американських соціал-демократів, стверджував, що для них ця теорія – «догма, а не керівництво для діяльності»).

Власне, таке несамотійне, нав'язане офіційною ідеологією, прочитання класиків було властивим і для «раннього» М. Брайчевського. Недарма, у 1956 році керівництво Інституту історії АН УРСР характеризувало вченого як

⁵ Як зауважував Арон Гуревич, у Радянському Союзі проповідувався не марксизм. Значна частина гуманітаріїв не читали ніколи К. Маркса. Читали підручники, виписки з «класиків» і не знали справжнього К. Маркса та Ф. Енгельса, зводили все до базису і надбудови, уявлення про колесо історії, яке переможно і невідворотно рухається в одному напрямку [116, с. 70].

«дисциплінованого, ідейно витриманого, політично грамотного і морально стійкого» [2, арк. 18]. Можна сміливо твердити, що до кінця 1950-х – початку 1960-х років Михайло Юліанович залишався «вірним послідовником» вчення К. Маркса.

Поштовхом до «нового прочитання» марксизму для М. Брайчевського була, ймовірно, державна пропаганда та її спрямування в напрямку «нового прочитання» класиків після XX з'їзду КПРС. Така тенденція тодішньої офіційної ідеології та радянської гуманітаристики була пов'язана з критикою сталінізму і водночас з необхідністю повернення до «незамулених» джерел марксистсько-ленінського вчення. Не виключено, що на здатність молодого інтелектуала по-новому інтерпретувати ідеї «класиків» вплинула й одна з суто «людських» рис Михайла Юліановича – уміння критично та тверезо мислити. Як вказує Михайло Сагайдак, М. Брайчевський завжди рухався своїм, відмінним від інших шляхом, оскільки був переконаним у тому, що соціологізований «здоровий глузд» нерідко зводить людину на манівці, й, таким чином, не може виступати у ролі головного (не кажучи вже – єдиного) критерію істини [262, с. 105].

«Нове прочитання» класиків стало ковтком повітря для значної частини інтелігенції. Безперечно, що названа обставина мала позначитися і, очевидно, позначилася на поглядах та ідеологічній ідентичності молодого М. Брайчевського. Як покажемо далі, світогляд вченого змінювався.

Важливу роль у цьому сенсі відіграла суспільно-політична ситуація у країні, яка склалася після смерті Й. Сталіна. Політика десталінізації безпосередньо вплинула на суспільно-політичні погляди інтелектуалів у Радянському Союзі. З'явився сумнів у правильності вибору шляху, яким рухалася країна Рад, почали «відкриватися очі» на радянську реальність. На думку А. Гуревича, цей процес не був одночасним: одних до цього штовхнула доповідь Микити Хрущова, «іншим відкрили очі події 50-60-х років в Угорщині, а потім у Чехословаччині, були й такі, що зберегли свою марксистсько-ленінську переконаність аж до горбачовської перебудови. Однак,

той, хто не був сліпим, не міг не бачити суперечностей між догмою, вивіскою і тим, що вийшло в реальності» [116, с. 70-71].

Вважаємо, що для М. Брайчевського ревізія власних суспільно-політичних поглядів розпочалася з початку 1960-х рр. Безперечно, що на межі 1950-х – 1960-х рр. він ще не був розчарованим у діяльності політичного керівництва СРСР. Цікаво, що за його визнанням він щиро сумував з приводу смерті Й. Сталіна. Зокрема, у своїх спогадах вчений зазначав, що «опинився в становищі розпачливої дитини, що втратила батьків у найтривожніший момент, продиктований класовою боротьбою імперіалістичних і соціалістичних сил» [18, арк. 121 – 122]. У цей період Михайло Юліанович за власною ініціативою підготував підручник «Основи марксистської філософії» (1959), який був визнаний одним з найкращих на конкурсі, проведеному видавництвом соціально-економічної літератури в Москві, за «глибоке висвітлення основних теоретичних проблем марксистської філософії», а також «за написання ясною, популярною мовою, доступною широкому колу читачів» [23, арк. 1 – 2]. Жодної нагороди, однак, цей твір не удостоївся, можливо, у зв'язку з «недостатньою критикою тогочасного ревізіонізму» [60, арк. 160], хоча сам автор іронізував стосовно того, що цілі абзаци з його праці потрапили у державний підручник з основ філософії. Вже тут бачимо певні елементи ревізії М. Брайчевським ленінсько-сталінського варіанту марксизму. У цій праці він зауважував: «Маркс і Енгельс стверджували, що їх погляди не є догмою, що вони виникли в певних умовах і при виникненні нових умов, можуть і повинні переглядатися, розвиватися, уточнюватися» [48, арк. 18]. Саме з прагнення до «нового прочитання Маркса» і розпочалася еволюція суспільно-політичних поглядів М. Брайчевського, однак тоді вона ще не стосувалася наукової творчості вченого, залишившись у межах філософських роздумів.

У творах М. Брайчевського, написаних у першій половині 1960-х років, неодноразово звучить думка про вирішальну роль класової боротьби у процесі розвитку суспільства. Зокрема, у неопублікованій статті «Київське повстання 1068 – 1069 рр.» (1964 р.) класова боротьба – це протистояння двох

антагоністичних класів: феодалізму та міщанства. «Події 1068 – 1069 рр. були дуже характерними для доби феодалізму. Це було антифеодальне за суттю повстання народних мас, спрямоване проти соціального визиску і гноблення, лише зовні ускладнене політичними моментами. Причини його лежали в сфері класових відносин епохи [...]» [22, арк. 9].

Не зазнала змін позиція вченого щодо природи держави, яку він характеризував, послідовно дотримуючись марксистського вчення: «Держава виступає тим інструментом, який дозволяє гнобителям держати пригноблених в покорі. Разом з тим держава здійснює зовнішньополітичну функцію, забезпечуючи інтереси панівних верств суспільства за межами країни та захист останньої від зазіхань з боку зовнішніх ворогів. Процес виникнення держави починається тоді, коли починається поділ суспільства на антагоністичні класи, коли з'являються багаті і бідні, визискувачі і визискувані, пани і підлегли» [81, с. 304]. М. Брайчевський був переконаним у тому, що суспільна верхівка оточує себе озброєними дружинами, збройна сила яких протиставляється вже не тільки зовнішньому ворогу, але якоюсь мірою і нижчим шарам того ж суспільства, яке породжує саму верхівку [81, с. 305].

Загалом, приблизно до зламу 1950-х – 1960-х рр. М. Брайчевський залишався адептом марксистських ідей. Вчений не сумнівався у тому, що марксизм «був логічним і необхідним завершенням суспільного розвитку, логічним і необхідним підсумком усього того, що було досягнуто людським генієм за 5 чи 6 тисячоліть» [48, арк. 75 – 76], а матеріалістичний світогляд вважав передовим, на відміну від «реакційного ідеалістичного» [48, арк. 12].

На тлі згортання хрущовської відлиги та переходу до брежнєвської консервативно-охоронної політики народ і влада виробили нові «правила гри» і подвійної моралі, які визначили соціально-політичне явище, що отримало назву «застій» [213, с. 404]. Відомий американський дослідник історії Росії та СРСР М. Малія зазначає, що в епоху застою суспільно-наукова риторика повернула радянську дійсність з ніг на голову. Як раніше говорили радянські громадяни, їх світ був «задзеркаллям», де (всупереч соціології самого К. Маркса) ідеологія

і політика складала скоріше «базис» системи, аніж «надбудову», і суспільно-економічні конструкції виявилися похідними від цього партійного базису [230, с. 16].

М. Брайчевський не поділяв поглядів більшості своїх колег, що пішли шляхом нових політично-вмотивованих маніпуляцій ідей К. Маркса, що підлаштовувалися тепер вже під ідеологічну кон'юнктуру постсталінського керівництва СРСР. Він і надалі дотримувався його «класичного» варіанту, породженого текстами К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Леніна, а не їхньою черговою редукацією до сфери радянської ідеології. Доказом цього є відома праця «Приєднання чи воз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції» (1966). Необхідно зазначити, що тут Михайло Юліанович вперше в українській радянській історіографії наголосив на очевидному викривленні історичної істини і «ревізії теоретичних підвалин марксизму» попередньою радянською історичною наукою [101, с. 7]. Вважаємо, що саме це твердження розкриває природу подальшої опозиційності М. Брайчевського. Вчений наголошував на трансформації радянської ідеології від марксизму-ленінізму до, фактично, російського великодержавного шовінізму [101, с. 15]. Так, М. Брайчевський зауважував, що «Росія не підлягає з'ясованим марксизмом законів історичного розвитку» [101, с. 26], по суті, вказавши, що вчення К. Маркса та Ф. Енгельса не тут не прижилося, у тому числі й в СРСР. Будучи прихильником ідеї самовизначення народів, М. Брайчевський слідом за класиками виступав й за прогресивність національно-визвольних рухів, які само собою проголошувалися великим злом на теренах Радянської імперії [101, с. 25]. Практично увесь зміст праці «Приєднання чи возз'єднання» є спробою викрити хибні постулати «радянської» версії марксизму.

Продовжуючи бути щирим марксистом, Михайло Юліанович виступив проти хибного шляху розвитку Радянського Союзу, що суперечив марксистському вченню. Поетичний триптих «Чінквеченто», написаний М. Брайчевським у 1969 році прикметно демонструє прихильність автора до

справжніх ідей К. Маркса. Зокрема, М. Брайчевський звертався до сучасників із закликом:

«Хай згинуть всюди голод, горе, злидні,
І стануть люди – рідні чи нерідні –
У radoшах і горі заодно» [37, арк. 11].

Незмінними, порівняно з попереднім періодом, залишилися й марксистські погляди щодо більшості історичних процесів. Насамперед, це стосується поглядів на роль особи в історії та класову боротьбу як визначальний чинник історичного процесу. Наприклад, досліджуючи діяльність Івана Мазепи, Михайло Юліанович лише належністю гетьмана до «класу феодалів», а не розрекламованою та розтиражованою роллю «зрадника дружби українського та російського народів», пояснював його велику непопулярність серед простолюду. На його думку, висвітлення подій цього історичного періоду було доречне у контексті боротьби експлуататорів та пригноблених мас. У своїх «Замітках» початку 1970-х років вчений зауважив: «[І. Мазепа] був переконаним репрезентантом феодальних тенденцій і, як ніхто інший, реально сприяв реставрації феодально-кріпосницьких порядків у краю. Саме це, а не так звана «зрада» (союз зі шведським королем проти Петра I), послужило причиною непопулярності гетьмана в широких масах народу» [30, арк. 3]. Крізь призму класових відносин вчений оцінює також діяльність інших історичних постатей: Богдана Хмельницького, Василя Кочубея і багатьох інших. Зокрема, Б. Хмельницького Михайло Юліанович називає феодалом, захисником реакційних феодальних порядків [101, с. 24], а В. Кочубея – феодалом і гнобителем [101, с. 20]. Аналогічним було ставлення вченого і до діячів російської історії: Олександра Суворова, Петра Ушакова, Івана IV Грозного [101, с. 14].

На початку 1970-х рр. М. Брайчевський, як і раніше, був переконаним у визначальній ролі народних мас в історичному процесі. Він твердив, що поразку Центральної Ради зумовила лише відсутність підтримки з боку народних мас. «В ЦР більшість належала дрібнобуржуазним партіям, а також

ліберальній буржуазії кадетського кшталту[...]», внаслідок чого «ЦР поступово втратила довір'я народу» [30, арк. 8].

М. Брайчевський залишався прихильником ідеї про визначальну роль соціальної революції в історичному процесі. Це підтверджується його творами, де значна увага присвячена якраз революційним рухам народних мас. Достатньо лише ознайомитися зі змістом однієї з його головних праць – «Суспільно-політичні рухи в Київській Русі» (що була написана у другій половині 1970-х рр.), де значну частину тексту займають такі підрозділи, як «Київське повстання 1068 – 1069 років», «Другий рух волхвів», «Концепція класового примирення», «Київське повстання 1146 – 1147 років» та ін.

У 1970-і та на початку 1980-х рр. кардинально не змінюється і позиція М. Брайчевського стосовно релігії та церкви. Як і раніше, він називає її «опіумом для народу» [50, арк. 5], сприймаючи церковні споруди лише як архітектурні пам'ятки [50, арк. 5]. У творі «Хозарія і Русь», який був написаний у другій половині 1970-х років (тоді неопублікований), вчений вказує на негативну роль релігії, як способу «одурманювання мас», однак зазначає, що «релігія стала зовнішнім прикриттям, оболонкою, під якою ховалися глибокі соціальні конфлікти» [110, с. 245]. В іншому тексті авторства М. Брайчевського цього ж періоду – «Суспільно-політичні рухи в Київській Русі», знаходимо наступне твердження: «Властива християнству проповідь відмови від життєвих благ, спочатку спрямована своїм вістрям проти сильних світу цього, надалі стала ідеологічним обґрунтуванням відвернення злидарів від боротьби за покращення матеріальних умов буття, тобто перетворилося на знаряддя захисту саме від тих багатств, до ліквідації яких християнство закликало у початкових період своєї історії» [108, с. 80]. А в написаній у середині 1970-х рр. праці «Аскольд – цар київський» (також тоді не опублікованій) було зазначено, що «християнство мало велике позитивне значення в плані розгортання боротьби пригнобленого люду проти визискувачів», проте, на думку історика, «знать використовувала християнські ідеї в своїх інтересах, поставила їх собі на службу» [80, с. 616]. Як вважав М. Брайчевський, соціальні рухи у Київській

Русі набули форми антихристиянських виступів, очолюваних волхвами [80, с. 718]. Ця ж ідея повторена у «Суспільно-політичних рухах в Київській Русі»: «[...] всі соціальні вчення, спрямовані проти пануючого ладу, одягалися в християнські шати; що саме у християнстві шукали і знаходили ідеологічну платформу майже всі борці за соціальну справедливість. І рух альбігойців у Франції, і проповідь Віклекфа в Англії, і гуситський рух у Чехії, і селянська війна в Німеччині проходили під гаслом захисту християнських ідей. Те саме бачимо й на Русі, де такі ідеологічні рухи, як ересь “жидовствуючих” або стригольників, чи то рух нестяжателів (що були, по суті, рухами соціальними), набирали вигляду християнських учень» [108, с. 81].

Михайло Брайчевський залишався послідовним прихильником марксистської ідеї боротьби класів. На прикладі билин київського циклу він акцентував увагу на протистоянні селянства та феодалів: «Ідеологічна спрямованість мотивів народного епосу – звеличення простої людини, як основного рушія історичного процесу на противагу репрезентантам правлячого класу» [88, с. 615]. Вчений був переконаний, що один із головних лейтмотивів билин – «критика панівних, експлуататорських верств суспільства» і прагнення до суспільного благоденства [108, с. 151].

М. Брайчевський, як і раніше, вважав, що економічний чинник є основою соціального прогресу. Зокрема, в уже згаданій праці «Хозарія і Русь» Михайло Юліанович писав так: «Слов'яни стояли на вищому рівні економічного, соціального та культурного розвитку. Їхня культура – і матеріальна, і духовна – відображала дуже давні й, головне, органічні традиції. Вона не була наслідком імпульсивного (а отже, і поверхового) запозичення чи засвоєння сусідів, а сформувалася як вияв глибинних процесів суспільного розвитку, передовсім – господарського» [110, с. 59].

Однак, не можна не зауважити, що марксистський підхід до питань облаштування суспільства вже у середині 1960-х рр. викликав у М. Брайчевського певний скепсис. Підтвердження цьому знаходимо у тексті його незакінченого і неназваного художньо-історичного твору, де, зокрема,

читаємо: «В одному з великих східних міст жив був цирульник, який славився своїм мистецтвом не тільки в рідному місті, але і далеко за його межами. Цирюльня його знаходилась як раз на базарі, де завжди було багато людей, і тому в клієнтах у нього не було не достатку [...]. Нашому цирульнику доводилося слухати нарікання на життя та існування в місті, але не радісні слова. Завдяки цьому сам досить швидко прийшов до думки, що світ влаштований досить погано, що в ньому більше нещасних, ніж щасливих людей. Причому винні в цьому самі люди, які не вміють домовлятися один з одним. Він пишався своєю ідеєю – зрівнянням людей можна досягти великого щастя і процвітання. Свої погляди на буття і досягнення спільного блага наш герой обговорював зі своїми клієнтами – як вже говорилося, людьми різних станів – з декханами, з багатими купцями, високопоставленими чиновниками, муллами і міськими бідняками. І найдивніше те, що з ним погоджувалися всі [...].

Невдовзі слава про мудрого цирульника рознеслася по всій околиці і багато людей стало ходити до нього, щоб мати честь вести бесіду з таким “великим мудрецем”. І сталося так, що одного разу в це місто приїхав по якихось державних справах сам могутній халіф, і почувши про незвичайного філософа, забажав бачити і говорити з ним» [49, арк. 18].

Отже, принцип зрівнялівки як засіб досягнення ідеального суспільства, який пропагує головний герой уривка, знаходив співчуття серед народних мас. Але як до цього ставився М. Брайчевський? На нашу думку, скепсис Михайла Юліановича до марксистського вчення виявляється у цьому творі дуже яскраво, насамперед, через негативне ставлення до головного героя цієї притчі, яка злітає з уст одного з персонажів – Люта Горислава [49, арк. 17 – 18]. Це видно з тих епітетів, якими наділяє автор своїх персонажів: «загордився», «найдивніше те, що з ним погоджувалися всі», «великим мудрецем» (у оригіналі взято в лапки). Цікаво також і те, як М. Брайчевський демонструє нездатність такої суспільної системи до життя. За текстом, халіф, порозмовлявши з цирульником, запропонував йому провести кілька судів, щоб реалізувати свої ідеї. Ось як це

зображує М. Ю. Брайчевський: «Першими стали [перед судом] два претенденти на місце збирача податків [...]. Цирульник наказав поділити посаду на дві посади з половинним доходом [...]. Хоча обидва претенденти належали до числа постійних клієнтів цирульника і не раз висловлювали повну згоду з його методом, почувши його вердикт, почали викрикувати прокляття» [49, арк. 19 – 20]. Продовжуючи судові засідання таким же чином, цирульник налаштував проти себе більшість міщан. «Всі, хто прийшов зі своїми скаргами, розбіглись хто-куди, залишивши його розгубленим причинами його ганебного провалу» [49, арк. 22]. Таким чином, за допомогою алегорії, М. Брайчевський описав реальні можливості марксистської доктрини побудови суспільства нового типу.

Подальша еволюція поглядів М. Брайчевського на марксизм помітна у другій половині 1980-х – 1990-х рр. Якщо у попередній період українську історіографію характеризувала ізолюваність від зарубіжних наукових центрів, то тепер із початком демократизації СРСР стало можливим не лише вільне висловлювання думок, а й все більш активне використання здобутків нерадянської гуманітаристики. Перед суспільствознавцями відкривалися нові можливості пізнання, як здавалося, добре відомої спадщини класиків марксизму-ленінізму.

Незалежний у політичних судженнях, Михайло Брайчевський проте, не кинувся у значною мірою кон'юнктуру хвилю «переосмислення марксистської традиції». На відміну від більшості українських радянських істориків, які почали активно «деконструювати» марксизм-ленінізм та обґрунтовувати хибність ідей його «класиків», він продовжував і надалі в багатьох аспектах залишатися прибічником марксизму. Наприклад, за спогадами його дружини – Ірини Мельник, Михайло Юліанович продовжував вважати К. Маркса «великим вченим» [125, с. 61]. У відкритому листі до керівників Народного Руху України М. Брайчевський твердив, що «марксизм зберігає своє значення й сьогодні. Не все в Марксовій теорії було хибним; є в ній чимало розумного і справедливого» [51, арк. 2].

Не змінилося ставлення М. Брайчевського до релігії та церкви. Порівнюючи з попереднім періодом, можемо констатувати, що Михайло Брайчевський залишився на старих рафіновано марксистських позиціях. Так, у монографії «Утвердження християнства на Русі» (1988) він зазначав: «Християнство, як будь-яка інша ідеологічна система класового суспільства, прагнуло прищепити масам ідею необхідності й розумності існуючого ладу, оснований на підкоренні однієї частини населення іншій. Християнство позбавляло людину перспективи, переконувало у непотрібності та безнадійності боротьби за покращення життєвих умов» [109, с. 217]. У 1990-х роках у трактаті «Вступ до історичної науки» бачимо таке ж негативне ставлення до релігії: «Верховним суддею, несхибним авторитетом мала бути особа, що посідала найвищий щабель в ієрархії церковної думки. В рамках релігії – це сам Господь (хоч би як його називали: Іеговою, Христом, Аллахом, Буддою чи ще якимось). У рамках марксистської секти – канонічна трійця: К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін» [85, с. 72]. Однак найяскравіше цей уривок свідчить про кардинальну зміну ставлення М. Брайчевського до марксистського вчення. Чи не вперше звучить критика марксизму як «речі в собі».

Фактично не зазнали еволюції погляди вченого стосовно питання співвідношення ролі особи та мас в історичному процесі. Як і раніше, Михайло Юліанович був переконаним у тому, що саме народні маси визначають та спрямовують історичний процес. Зокрема, стосовно Аскольдового хрещення у книзі «Походження слов'янської писемності» вчений зазначав наступне: ця подія була глибоко закономірним актом, здійснення якого не залежало від уподобань Аскольда, а визначалось ходом самого історичного процесу [100, с. 131].

У працях 1990-х рр. М. Брайчевський продовжував суто помарксистському, з «класової» точки зору, тлумачити соціальну природу держав минулого та сучасного. Такі мотиви можна побачити у висловлюваннях М. Брайчевського про українську гетьманську державу 1918 р. Наприклад, вчений стверджував, що Павло Скоропадський був «репрезентантом

найреакційніших поміщицько-капіталістичних верств суспільства» [91, с. 137] та сформував «маріонетковий уряд» [36, арк. 8]. Він критикував капіталістичну модель держави і на прикладі сучасних країн Заходу. У творі «Скарби знайдені та не знайдені» (1992) Михайло Юліанович писав, що «капіталістична система підступно проголошуючи рівність можливостей, [...] поширює химеру, згідно якій кожен може стати мільйонером» [46, арк. 3]. Сполучені Штати вчений називав «найбуржуазнішою з буржуазних країн» [46, арк. 3].

У текстах 1990-х років бачимо критичне ставлення і до реалій економічної політики у «соціалістичному СРСР», і до економічних ідей, які були покладені в основу такої політики. У статті «Соціалізм. Закон надмірності» вчений зауважував наступне: «Гасло “Економіка має бути економною” відбило одну з провідних тенденцій соціалістичного господарювання: його надмірність [...] З точки зору здорового глузду це гасло є елементарною нісенітницею. Економіка не може бути неекономною, інакше суспільство прямим ходом простуватиме до господарської катастрофи» [106, с. 10]. М. Брайчевський стверджував, що незалежно від назви економічної формації, основу якої становили принципи державної власності на знаряддя та засоби виробництва, суть її залишається однаковою. «Соціалістичний СРСР, націонал-соціалістична Німеччина, фашистська Італія, комуністична Кампучія – усе це явища одного порядку, по суті одне й те саме, попри термінологічну розмаїтість» [111, с. 14]. На думку Михайла Брайчевського однією з найбільших помилок політичної економії соціалізму була волюнтаристська «ілюзія, що виробництвом можна керувати як військовою частиною» [105, с. 8]. Михайло Юліанович вважав, що недолуга економічна доктрина стала однією з причин неієздатності й утопічності марксизму як практичної ідеології [104, с. 8].

М. Брайчевський висловлював негативне ставлення до марксистської ідеї комуністичного майбутнього. Так, у згаданому вище тексті «Вступ до історичної науки», вчений вказав наступне: «Куди прямуватиме людство, організоване в соціалістичні структури? Як і кожна релігія, марксизм обіцяв своїм адептам рай. На відміну від християнського раю на небі, комуністичний

рай – на землі, але в неосяжному майбутньому, що вимірювалося тисячами років. До цього раю жоден неофіт не мав надії дожити» [85, с. 73].

Таким чином, ставлення Михайла Брайчевського до марксизму для дослідників становить значний інтерес, оскільки дозволяє краще зрозуміти наукову філософію та пояснити мотиви громадсько-політичної діяльності Михайла Юліановича. Протягом 1940 – 1950-х рр. М. Брайчевський беззаперечно сповідував офіційну радянську концепцію марксизму. Це прослідковується в основному з тематичного спрямування та риторики ранніх праць вченого. Марксистський світогляд виявляється й у працях вченого періоду 1960-х – 1980-х рр. У більш пізній час М. Брайчевський залишався прибічником марксизму як соціального вчення та вважав правильною історичну концепцію марксизму. Проте вчений не сприймав інструментального використання марксистських ідей як засобу обґрунтування політики вищого керівництва СРСР, а був схильним до їх незалежного та самостійного тлумачення. Починаючи з кінця 1980-х рр. помітним стало усвідомлення М. Брайчевським утопічної сутності марксистських ідей у сенсі їх реалізації як соціального вчення. Характерним у цьому плані є таке його твердження: «настанови К. Маркса зникали з наукового обрію, як тільки справа доходила до проблеми практичного застосування» [89, с. 235].

2.2. Від радянської лояльності до українського патріотизму

Михайло Брайчевський був типовою радянською людиною, з загально радянською (можливо, навіть, з російською) ідентичністю. До такого твердження нас спонукало те, що вчений народився та виховувався у російсько-культурній родині. Окрім того, індикатором світоглядної еволюції Михайла Юліановича є його щоденники. Зокрема, у щоденнику за 1962 рік записи проводилися російською мовою, а вже у 1967 році – українською. Ймовірно, використання М. Брайчевським російської мови у першій третині його життя свідчить про його тодішню ідентичність. Проте вже у шкільні роки в свідомість Михайла Юліановича були закладені зерна українського патріотизму, що у

майбутньому проросли у виразно українські погляди. Як згадував сам історик, від вчителя української мови й літератури Марії Полікарпівни Юркової він почув і засвоїв «елементарну істину: кожен народ має право на свою мову, на свою культуру і на свій особливий імідж». Як твердив М. Брайчевський, М. Юркова прищепила йому «глибокий пієтет до української проблематики» [18, арк. 23 – 24]. Як вважає В. Яремчук, на те, що М. Брайчевський з часом сприйняв українську національну ідею, скоріше за все вплинули «довготривалі чинники, пов'язані з його фаховими зацікавленнями як історика та археолога – сталий професійний інтерес до раннього періоду української історії, пам'яток київської старовини, які зі студентських років вивчав і опікувався їх збереженням» [297, с. 99]. Сфера наукових інтересів історика, гадаємо, мала б позначитись, й, найімовірніше, позначилися на його самоусвідомленні.

Попри те, що деякі ортодокси в історичній науці УРСР вже в 1950-і рр. вважали М. Брайчевського «українським буржуазним націоналістом», до початку – середини 1960-х рр. він, усвідомлюючи свою належність до українського народу, ще не сприймався офіціозом і насправді не був опозиційно налаштованою до влади особою, вважає В. Яремчук [297, с. 99]. У цьому руслі можна твердити про його активну ангажованість в цей час до радянського ідеологічного дискурсу, про що свідчить підготовка вище згаданого підручника з марксистської філософії. Окрім того, «лояльність» М. Брайчевського підтверджує той факт, що протягом 1955 – 1960 рр. він кілька разів побував за кордоном, що було можливим тільки для лояльних до влади громадян. Варто зауважити, що вченому вдалося відвідати не лише дружні СРСР країни «соцтабору», зокрема «соціалістичну» Польщу. Йому дозволяли відвідати і «капіталістичні» країни, а така можливість тоді надавалася лише політично благонадійним особам. Наприкінці 1950-х рр. він відвідав Швецію та Фінляндію, у лютому 1959 року перебував у Китаї, а у вересні 1960 р – в НДР [1; 2, арк. 7]. Безсумнівно: ослаблення «залізної завіси» мало величезне значення для радянського суспільства. У 1956 році за кордон виїхало 560 тис. громадян, а за два наступні роки – близько півтора мільйона. Вони мали

можливість на власні очі порівняти життєвий рівень СРСР з іншими країнами. Порівняння, як правило, складалося не на користь соціалістичної дійсності, породжувало масу питань, здивувань, а часто і відвертого сум'яття [256, с. 179].

Найкраще радянську лояльність «раннього» М. Брайчевського демонструє його творчість у 1950-х – на поч. 1960-х рр. У цей період Михайло Юліанович не займався активною громадською діяльністю, тому підставою для висвітлення його суспільно-політичних поглядів нам слугуватимуть більшою мірою наукові праці вченого.

На думку сучасного російського дослідника Віктора Бердинських, професійна етика історика базується на необхідності його праці суспільству і державі [151, с. 63]. Можна висловити припущення, що для молодого Михайла Брайчевського, скоріше за все, важливим було суспільне визнання його творчості. Сучасна російська дослідниця Ірина Глебова зауважила, що в період кінця 1940-х – початку 1950-х рр. «історики були орієнтовані на службу, а не на служіння, а тому були поставлені під жорсткий контроль. Заохочень і нагород від суспільства заслуговував той, хто виправдовував депрофесіоналізацію суспільними потребами, але не той, хто намагався керуватися в роботі професіоналізмом і особистою відповідальністю» [176, с. 91]. Окрім того, органічною частиною свідомості більшості істориків повоєнного покоління була переконаність у соціальній справедливості радянського ладу [266, с. 209 – 210]. Творчість раннього М. Брайчевського якраз і характеризується лояльністю до тогочасних ідеолого-політичних догматів й, так би мовити, прихильністю до «радянської національної ідеї».

Як наслідок, твори вченого, написані впродовж 1950-х рр., були переповнені, умовно кажучи, деклараціями загально радянської лояльності. У цьому сенсі однією з найбільш показових праць цього періоду є його стаття «Деякі питання етногенезу східних слов'ян у світлі праць Й. В. Сталіна з мовознавства» (поч. 1950-х рр.). У ній М. Брайчевський неодноразово наголошував на слушності офіційної тези про «три братерські народи», вказуючи, що «і російський, і український, і білоруський народи створились

порівняно пізно; поділ східних слов'ян на три братні народи – наслідок певних історичних умов, що зародилися ще в XII – XIII ст. і були закріплені монгольським завоюванням». Ба більше, відштовхуючись від цього твердження, вчений цілком підтримував класичну тезу сталіністської історіографії про існування єдиної давньоруської народності⁶ [докл. див.: 292, с. 101 – 125; 293, с. 92 – 98]. По-перше, він зазначав, що «Русь мала єдину та спільну для всіх її частин мову, однаково зрозумілу для населення всіх давньоруських земель» [11, арк. 10]. По-друге, М. Брайчевський зауважив наступне: «Київська Русь за своїм характером значно відрізнялася від тимчасових та не цілісних військово-адміністративних об'єднань епохи рабовласництва та феодалізму [...] була безперечно єдиною державою, створеною єдиною народністю» [11, арк. 11].

Виразно також прослідковується намагання М. Брайчевського, звертаючись до історії IV – VII ст., довести слушність постулату про єдиний давньоруський етнос. Так, учений пише, що «анти вже в перші століття нашої ери підтримують зі своїми північними сусідами досить тісні відносини, що яскраво підтверджуються археологічними пам'ятками. Особливо тісними ці взаємозв'язки стали близько VII – VIII ст. н.е., коли Дніпро став основною артерією зв'язку. В результаті цієї взаємодії [...] проходить злиття південних (антських) і північних племен» [11, арк. 55].

Таким чином, тодішні інтерпретації М. Брайчевським етнічної історії східного слов'янства були практично суголосними офіційним ідеологемам тогочасної радянської історіографії. Радянські історики зламу 40-х – 50-х рр. XX ст. перебували у жорстких лещатах суспільного та владного тиску, а в такій ситуації «не завжди залишалося місце для професійності і корпоративної етики історика» [240, с. 130]. Очевидно, що молодий М. Брайчевський навряд чи виходив поза межі саме таких принципів співіснування влади і науки.

⁶ Була сформована Б. Грековим, який у своїй відомій праці «Київська Русь» підкреслював етнічну єдність давньоруської народності [180, с. 9]

Період кінця 1950-х – першої половини 1960-х рр. був позначений виразними ознаками ідейно-психологічної кризи радянського суспільства. Фактично розпочався він з XX з'їзду КПРС, на якому 26 лютого 1956 року М. Хрущов виголосив свою відому промову «Про культ особи та його наслідки», яка стала чи не найважливішою подією внутрішньо-політичного життя СРСР періоду його правління. У цій промові Генеральний секретар ЦК КПРС відкрито визнавав, що в самому серці світової комуністичної системи у минулому здійснювалася злочинна діяльність, і відтепер цей факт вже не можна було заперечувати як буржуазний наклеп. Зміст доповіді отримав широкий розголос всередині країни, а за кордоном був опублікований повний його текст. З часів пакту Молотова-Ріббентропа з Москви не надходило настільки шокуючих новин. Як згадує сучасник подій середини 1950-х років німецький історик Карл Аймермахер, «люди з піднесенням сприйняли щирість доповіді і в той же час були вражені, дізнавшись про масові злочини, ретельно замовчувані від молоді, яка щасливо і безтурботно зростала при соціалізмі. Доповідь Хрущова викликала надію на значні зміни всередині самого апарату влади і, відповідно, всередині диктатури, яка панувала в країнах Східного блоку. У той період неспівпадіння красивого обличчя з дійсністю пробудило потребу ближче познайомитися з основами марксизму і досвідом його суспільно-політичної реалізації» [117, с. 6]. Про своєрідне інтелектуальне розкріпачення як один з наслідків XX з'їзду та одну з передумов появи інакомислення та опозиційності до режиму каже й сучасний український дослідник опозиційного руху в Україні Олег Бажан: «Сувора правда партійного з'їзду багато в чому навчила, насамперед – нічого не брати на віру, до всього доходити своїм розумом, бути громадянином, а не обивателем, відчувати власну відповідальність за загальні справи» [цит. за: 146, с. 63]. На інший аспект зародження інакодумства в СРСР звертає увагу американський історик Роберт Деніелс. На його думку, радянська інтелігенція була безпорадною перед «ною» номенклатурою (молодих представників сталінської бюрократії), що прийшла до влади після Сталіна і міцно тримала в руках «стару» зброю – поліцію та цензуру. Її представникам

(тим, хто був сміливішим та більш незалежним від інших) залишалося тільки вдатися до своєї інтелектуальної партизанської війни. Звідси, на думку Р. Деніелса, і починався дисидентський рух [181, с. 351].

Нові суспільно-політичні віяння в СРСР знайшли широку підтримку серед інтелігенції союзних республік. Тут, а особливо в Україні, на Кавказі та Прибалтиці, інакودумство розвивалося з яскравим національним відтінком. Щодо України, то тут, як і по всьому СРСР, зростання опозиційних настроїв серед широких верств населення значною мірою обумовило формування і зміцнення реальних сил, здатних протистояти тоталітарному режиму. Останні, на думку сучасних дослідників, згуртовувалися навколо свідомої української інтелігенції, яка в силу притаманних їй соціальних функцій виступала хранителем національного генофонду, багатовікових традицій великого і талановитого народу. Одночасно із зростанням напруження в усіх прошарках українського суспільства: в середовищі інтелігенції, робітничого класу, селянства, молоді, викликаного політикою русифікації України, зневагою до національних, історичних, культурних традицій народу, сформувалися сили, здатні до активної боротьби за духовне відродження України, її ствердження як незалежної держави [146, с. 41 – 43]. Однак не можна не погодитися з американським дослідником Радянського Союзу Мартіном Маліа стосовно того, що «на той момент представники цієї нової критично мислячої інтелігенції ще й не подумували про створення опозиції і тим більше – про спроби повалити режим. Всі вони [...] поки ще не виходили за рамки «комуністичного реформаторства. Все, чого вони домагалися, – це «правди» про минуле» [230, с. 361]. Як писав пізніше М. Брайчевський в есе про знаного представника інтелектуальної опозиції режиму Ярослава Дзиру, «чи не головною етичною настановою дисидентства було принципове несприйняття брехні, як поважного принципу високої політики та ідеологічної доктрини» [31, арк. 1].

Інтелігентські ілюзії, породжені викриттями «культу особи» і сподіваннями про настання «відлиги», співіснували із труднощами адаптації

значних груп населення до нової, негативної інтерпретації недавнього минулого. Політична лінія непередбачувано змінювалася. Відверта, в дусі Й. Сталіна, демонстрація сили під час придушення радянськими військами народного повстання в Угорщині наприкінці 1956 року, змінилася вигнанням у 1957 році з ЦК КПРС найбільш явних сталіністів (що стали небезпечними для Микити Хрущова: В'ячеслава Молотова, Лазаря Кагановича, Георгія Маленкова). Все це відображало серйозні протиріччя серед владної верхівки і викликало невдоволення освічених громадян як марксистського, так і «протоліберального» кшталту. Безперечно, що названі обставини мали позначитися і, очевидно, позначилися на поглядах та ідеологічній ідентичності М. Брайчевського. Особливо М. Брайчевський наголошував на значенні XXII з'їзду КПРС (1961) для його звільнення від магнетизму більшовицького режиму. На партійному з'їзді 1961 р. М. Хрущов відійшов від заздалегідь підготовленого сценарію і знову кинувся нещадно викривати сталінські злочини. Але цього разу він зробив це гласно, з трансляцією по національному радіо. Після цього з'їзд проголосував за винесення тіла Сталіна з Мавзолею Леніна; його поховали під шаром бетону біля Кремлівської стіни. На усій території СРСР було демонтовано пам'ятники Сталіну, його ім'я зникло з назв установ і міст, включаючи навіть священний Сталінград, що став банальним Волгоградом [230, с. 359]). Стосовно значення цього «антисталінського» з'їзду для власної світоглядної еволюції М. Брайчевський писав наступне: «На XXII з'їзді було чітко заявлено, що померлий вождь та вчитель усіх епох і народів був не один, а його оточення і соратники, і подвижники несуть таку ж відповідальність за вчинене в нашій країні. Проблема подолання культівських тенденцій дістала нове наповнення: було чітко заявлено, що явище, назване «культ особи», має незрівнянно ширшу і глибшу природу» [18, арк. 129].

Однією з причин такої зміни, припускаємо, міг стати той факт, що «влада в епоху “ліберального комунізму” почала поступово відмовлятися від судових переслідувань і кримінального покарання більшості людей, “що стали на шлях антирадянської діяльності”, і все більше поширювалася практика м'якого тиску

на потенційних опозиціонерів, так звана “профілактика”. Зазвичай це був виклик “незгодної” особи для “бесіди” в органи державної безпеки, в ході якої підозрюваного “по-батьківськи” залякували можливими наслідками продовження його антирадянської діяльності. Для посилення “ефекту” в конкретних випадках застосовувалися виключення з КПРС, ВЛКСМ, з навчального закладу або звільнення з роботи. Такий спосіб впливу отримав офіційний статус після виступу М. Хрущова на XXI з’їзді КПРС у 1959 році, коли вперше всенародно пролунав термін “профілактика”» [212, с. 83]. Несуттєва на перший погляд зміна у боротьбі з інакодумством, призвела до значних змін у світогляді не лише М. Брайчевського, а й у значного прошарку радянської інтелігенції [114, с. 103].

Знаний дослідник історії Росії та СРСР Леонід Люкс зазначає, що інакодумство в СРСР виникло не в останню чергу тому, що для багатьох представників незалежно мислячих кіл в країні відхід правлячої еліти від сталінських методів керівництва був недостатньо рішучим. В той же час сам факт, що інакодумство, як рух взагалі зуміло з’явитися, свідчив про масштаби змін, що відбулись у Радянському Союзі. Відмова правлячих кіл СРСР від масового терору, від розпалювання мілітаристського психозу була справжньою революцією зверху, яка принципово змінила клімат у країні [229, с. 401].

Сприйняття М. Брайчевського його колегами по фаху як «буржуазного націоналіста», відкидання його новаторських ідей та оригінальних концепцій в радянському історіографічному дискурсі, також вплинуло на трансформацію суспільно-політичних поглядів ученого. Попри високу дослідницьку кваліфікацію і значні творчі досягнення, М. Брайчевському з кінця 1950-х рр. створювали перешкоди в науковій діяльності, які були пов’язані не стільки із науковими, скільки з позанауковими, у тому числі ідеологічними моментами. Близько двадцяти років тривала епопея із захистом його докторської дисертації. У 1960 р. він подав до розгляду в Інститут археології АН УРСР, де на той час працював, глобальне дослідження «Анти (нариси з історії Східної Європи в епоху великого переселення народів)». У ньому він докладно обґрунтував свою

концепцію про місце Антського союзу племен в історії східного слов'янства. Головні висновки автора дисертації зводилися до ідентифікації черняхівської археологічної культури і літописних антів, ідеї про приналежність черняхівців-антів до південно-західної групи східних слов'ян, яка в VII – IX ст. мала збірну назву «поляни», тези про те, що «в Антському союзі південно-західні слов'яни мали більш глибокі культурні традиції та у своєму соціально-економічному розвитку дещо випередили своїх північних, східних та північно-східних братів», а в політичному сенсі «Антське політичне об'єднання належало до числа примітивних, “варварських” держав Європи епохи складування феодалізму (типу франкської, остготської та ін.)» [297, с. 100]. Загальний підсумок дослідження полягав у тому, що анти в політичному, етнічному та культурному розумінні повинні розглядатись як попередники Київської Русі (проте цю генералізацію пом'якшено (побіжно, ніби «для годиться», без наведення доказів) положенням про те, що Русь виникла на ширшій історичній основі, ніж Антське об'єднання, і творцями її були не тільки анти, але й всі інші східнослов'янські племена, які в своєму розвитку у другій половині I тис. н. е., мовляв, «виявляють більш високі темпи розвитку порівняно з антськими племенами і впродовж приблизно двох століть (від VII до IX) доганяють їх, досягаючи приблизно тієї ж стадії соціально-економічного прогресу» і разом формують «давньоруську народність») [цит. за: 297, с. 101].

Опоненти М. Брайчевського (деякі впливові російські вчені, цілий ряд співробітників Інституту археології АН УРСР), як видається, не мали серйозних наукових аргументів проти його концепції, натомість звинувачували його в очевидній близькості до поглядів забороненого М. Грушевського, а деякі найбільш ідеологічно пильні колеги – «в українському буржуазному націоналізмі» [297, с. 101]. Попри те, що М. Брайчевський мав певну підтримку в московських наукових колах (зокрема, з боку провідного російського історика Бориса Рибаківа, який визнавав слушність більшості ідей українського вченого і добре бачив «надзвичайну жорстокість, тенденційність і несправедливість критики» його поглядів) і від відомих науковців України (Лазаря Славіна,

Віктора Петрова), роботу не рекомендували до захисту після її обговорення в Інституті археології у 1960 р. (всі учасники чотирьохденної дискусії в Інституті, за винятком, хіба, В. Петрова, визнали роботу невдалою, базованою на вибірковому ставленні до джерел, слабо аргументованих, апріорних тезах).

Таким чином, суспільно-політичні та ідеологічні трансформації в СРСР з одного боку, та несприйняття новаторських концепцій – з іншого, відіграли значну роль у формуванні інакодумства Михайла Брайчевського та його опозиційності існуючому режимові. Не можна не погодитись з думкою Гліба Івакіна та Юрія Павленка, що політичні й культурні зміни у радянському суспільстві доби хрущовської відлиги призвели до формування М. Брайчевського як інакодумця (в їхній термінології – «українського культурного феномена») [200, с. 9].

Щодо конкретних виявів світоглядної еволюції М. Брайчевського, то в 1960-і роки вже бачимо його певний відхід від офіційної ортодоксії в тлумаченні концепції формування «трьох братніх народів». З одного боку, у праці «Коли і як виник Київ» (1963 р.) учений все ще переконаний у тому, що «велике місто над Дніпром [Київ] стало “матір’ю городам руським”, столицею найбільшої і найсильнішої держави в середньовічній Європі, спільної колиски державності трьох братніх народів – російського, українського і білоруського» [90, с. 151]. Проте вже у монографії «Біля джерел слов’янської державності» (1964 р.) дослідник висловлюється вже по-іншому: «Вся черняхівська культура розділяється на два великі масиви: східний (переважно територія України і Молдавії) та західний (південна Польща і Словаччина)» [81, с. 312 – 313], а отже, фактично вказує на генетичний зв’язок українців із населенням Центрально-Східної Європи, а не сучасної Росії чи Білорусі. До того ж, у черняхівській культурі М. Брайчевський виділив локальні варіанти, які співвідносились ним із окремими племенами і племінними союзами, що склали полянський (антський) союз. На той час учений прийшов до висновку, що внутрішня структура черняхівської культури відображає структуру антського

союзу, який об'єднав шість східнослов'янських племінних груп: уличів, тиверців, дулібів, бужан, волинян, білих хорватів [159, с. 117 – 118].

На сторінках тієї ж монографії «Коли і як виник Київ» М. Брайчевський підкреслював давність державотворчої традиції Київської землі. Зовнішньополітичну акцію Новгороду стосовно Києва 882 р. характеризував як завоювання, вказавши, що «захоплення Олегом Києва означало зміну династії на київському престолі, знищення династії Кия та утвердження династії Рюрика [...]». Легенда про узурпацію влади Аскольдом і Діром, про хитрощі Олега під Києвом, пред'явлення Ігоря киянам як законного руського князя і т.д. має на меті лише одне: [...] обґрунтувати права дому Рюриковичів на київський великокнязівський престол» [90, с. 142]. До того ж, учений вказав на відмінності та чвари між південними та північними слов'янськими племенами, довів, що об'єднавча політика київських князів зустрічала опір серед населення провінцій, зауважив, що визволення в'ятичів з хозарської залежності відбувалося проти їх волі і через подолання їх опору. «Вятичи победи Святослав, – цитує М. Брайчевський “Повість временних літ”, – и дань на них возложи» [цит. за: 90, с. 147]. Як бачимо, у працях початку 1960-х рр. вже лунала умовно кажучи «антиросійська» історична позиція, що без сумніву, відображала й певні зміни у його суспільно-політичних поглядах.

В аспекті суспільно-політичних візій М. Брайчевського середини 1960-х років цікавою є й його неопублікована історична поема «Іван Сірко» (1965 р.). Вона просякнута глибокими переживаннями за українське майбутнє, вірою в успіх боротьби за національну незалежність України. Важливим в цьому сенсі є епілог згаданого твору, де сказано:

«Але битва остання за людські права

Ще чекає прийдешню годину

Україна не вмерла. Україна жива.

І не змовкли пісні України» [38, арк. 66].

Помітним мотивом поеми є занепад моральних цінностей та процвітання конформізму в суспільстві радянської України й загалом СРСР. Констатування

таких виявів моральної кризи радянського суспільства зустрічається в більшості віршів, поем та публіцистичних творів Михайла Юліановича як 1960-х років, так і пізнішого часу.

«Проростає сім'я паростками паші
Там десь наші сім'ї, там хатини наші.
Діти нам застава, відпусти ласкаво.
Що нам тая слава? Що звитяги ваші?
Давня батьківщина стала нам чужою,
Кривиться на сина блудною бідою.
Доле невблаганна! Знов іти до пана?

З пихою й злобою чим він краще хана?» [38, арк. 19]. Ці слова злітають з уст українських бранців, яких звільнив Іван Сірко з кримського полону. Безперечно, що у цьому уривку автор в алегоричній формі відображав реалії свого часу. Поема була написана у 1965 році, у період переходу від політики «відлиги» у внутрішньому житті СРСР до брежнєвського консервативного курсу. У час посилення русифікації, придушення української культури, мови М. Брайчевський безперечно вказував на конформістську життєву позицію значної частини людей, що його оточували.

«Де ваші думи, злиденні думи
Про куце щастя у цім житті» [38, арк. 22],
«Чи можна спати, спокійно спати,

Коли вітчизна палає десь?» [38, арк. 21], – запитує автор у сучасників. Тут він вказує, що є щось вище («вітчизна») за власні інтереси, задоволення яких він характеризує, як «куце щастя». Згадуючи ті часи, А. Гуревич писав: «Коли я знов і знов кажу про епоху 60-70-х років, більш за все хочеться передати, особливо молодому поколінню, відчуття атмосфери, в якій ми тоді жили. Вона була жахливою. Уявляється вона мені як атмосфера постійної і, найстрашніше, що звичної брехні і двозначності. Люди здійснювали вчинки, які з погляду порядності та здорового глузду є не просто аморальними, але збоченими, а з точки зору твердолобого егоїзму недоцільними. Люди робили зло заради

отримання якихось тридцяти срібляків у вигляді вигідної посади, прихильності керівництва, дозволу поїхати за кордон» [116, с. 208]. Англійський історик Філіп Буббаер у праці «Совість, дисидентство і реформи у Радянській Росії» зауважив, що мислення за подвійними стандартами (двомислення) стало повсякденною річчю, звичкою радянських людей [164, с. 155]. Безперечно, що до типу «гомо советікус», який говорив одне, думав інше і робив ще інше, М. Брайчевський не належав і важко переживав «процвітання» таких суспільних відносин та всезагального конформізму. Наприклад, попри інтенсивне багаторічне цькування історик ні разу не «покаявся» у своїх ідеологічних «гріхах», аргументовано відстоював свої наукові переконання, навіть у задалегідь «програшних» дискусіях, результати яких були наперед відомі (як, наприклад, під час обговорення в Інституті археології АН УРСР в 1960 р. його докторської дисертації чи у 1974 р. в Інституті історії АН УРСР статті «Приєднання чи возз'єднання?» [87, с. 350 – 418]), відстоював свої погляди навіть під загрозою неминучого звільнення з роботи.

Важливо відмітити, що у другій половині 1960-х років М. Брайчевський повністю переглянув свою позицію стосовно офіційної концепції етногенезу східного слов'янства. В одному зі своїх найвідоміших творів – монографії «Походження Русі» (1968 р.) – учений вперше в радянській історіографії прямо висловив припущення, що Київська Русь – зовсім не колыска «трьох братніх народів». На його думку, в кожному регіоні йшов свій процес етногенезу, і Русь – це спільний етап в історії трьох східнослов'янських народів.

Історик твердив, що східнослов'янські народності з'являються у період VIII – IX століть, оскільки у цей час Середня Наддніпрянина стала осередком формування української народності, межиріччя Дніпра, Оки і Волги – російської, землі дреговичів та полочан – білоруської. Такого роду твердження фактично заперечували існування монолітної, єдиної давньоруської народності. М. Брайчевський вважав, що «предками кожного з трьох східнослов'янських народів було передусім населення тих земель, які в пізніші часи становили їх етнічні території» [99, с. 189]. Тому вчений вважав помилковою поширену, на

той час, серед історичного співтовариства теорію, що «давньоруська народність – спільний предок трьох народів – російського, українського та білоруського». М. Брайчевський зауважив, що згідно з нею «кривичі або ільменські словени в такій же мірі предки сучасних українців, як поляни чи сіверяни. Тому, на його думку, правильніше говорити про те, що «Русь становила спільний період в історичному розвитку трьох східнослов'янських народів» [99, с. 189]. Однак, вчений не заперечував наявності певної етнічної монолітності Київської Русі. М. Брайчевський вважав, що «реальність Русі як етнічного явища» виявлялася в тому, що «відмінності між, скажімо, деревлянами і в'ятичами в IX – XIII ст. були зовсім іншого порядку, ніж відмінність між тими ж деревлянами і першою-ліпшою етнографічною групою польських слов'ян. Поняття “Русь” в ті часи мало далеко не умовний характер, і лише етнічною цементациєю можна пояснити той, зрештою, добре відомий факт, що в період феодального роздроблення XII – XIII ст., і навіть пізніше – в умовах роздільного державного існування, населення різних частин Русі усвідомлювало себе як структурну частину чогось цілого, чия історична реальність була нереалізованим етапом історії» [99, с. 184 – 185]. Проте безумовним, на думку історика, було те, що «єдиної загальнослов'янської культури не існувало ніколи, як не існувало і єдиного такого народу “слов'яни”» [99, с. 76].

На нашу думку, М. Брайчевський вже в кінці 1960-х років фактично дійшов до необхідності державного суверенітету України. Він вважав, що на користь незалежного існування двох сусідніх народів свідчать значні культурні, ментальні та інші особливості.

Одне з чільних місць у питанні відмінностей України від Росії Михайло Юліанович відводив мовно-культурній проблематиці. Вказуючи на негативний вплив штучного насадження російської мови і культури, вчений наголошував, що протягом свого тривалого панування в Україні Москва долучалася до процесу позбавлення народів їх власної національної культури, їхнє прилучення до фактично провінційної російської культури [299, с. 206]. У цьому сенсі він зауважував, що «найзначніші й найталановитіші представники

української інтелігенції зараховувалися (і продовжують зараховуватися до числа діячів російської культури (Микола Гоголь, Михайло Глінка, Ілля Рєпін та ін.)» [101, с. 65 – 66]. Висвітлюючи це питання в історичному зрізі, М. Брайчевський стверджував, що насадження російської культури в Україні не мала особливого позитивного «благотворного» впливу на українську культуру, а часто навпаки – приводило до занепаду духовного життя українців. Він зазначав, що «російська культура в XVII-XVIII ст. перебувала у жалюгідному стані і стояла набагато нижче від української. Вона не тільки не могла здійснювати “благотворний вплив” на українську культуру, але навпаки, сама розвивалася під благотворним впливом останньої» [101, с. 14]. Входження українських земель до складу імперії Романових призвело до того, що «країна майже зі стовідсотковою грамотністю, якою описав її в середині XVII ст. Павло Алеппський, Україна на початку XIX ст. перетворилася на країну з майже суцільною неписьменністю. В галузі науки, літератури, мистецтва Україна стала глибокою провінцією, яка змушена була доводити своє право і здатність на власний культурний розвиток» [101, с. 65].

Сміховинною тезою історик вважав твердження, згідно з яким український народ боровся з сусідами задля приєднання до народу російського. Зокрема в праці «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу одної концепції» читаємо таке: «Цим історичним актом (Переяславською радою 1654 р.) була завершена тривала боротьба волелюбного українського народу проти іноземних поневолювачів, за возз'єднання з російським народом в єдиній Російській державі. Тож не будемо дивуватися, що акт возз'єднання розглядався як підведення підсумків усієї попередньої історії українського народу (коли головною історичною метою його було саме приєднання до Росії). У зв'язку з цим історія України дістала дуже своєрідну інтерпретацію. Виходило, що протягом багатьох століть український народ боровся головним чином проти власної національної незалежності. Що незалежне існування було величезним злом для нашого народу. І що, отже, всі ті, що кликали його на боротьбу за національну незалежність, були [...] найлютішими ворогами українського

народу» [101, с. 18]. На противагу офіційній радянській історичній ідеології з її наголошуванням виняткової ролі «старшого брата» в історичному бутті українства, М. Брайчевський у тому ж тексті 1966 р. констатував «європейськість» України, вказуючи, що з Європою її пов'язували куди більш тісніші зв'язки, ніж з двома іншими «братніми народами»: «Україна [...] становила собою невід'ємну частину європейського “terrarum orbis”, її історія була нерозривно пов'язана з тими процесами, які в цей час визначали головні напрями всесвітньої історії» [296, с. 262].

Попри несприятливий політичний клімат в УРСР початку 1970-х – середини 1980-х років, антиукраїнські репресії, посилення російськоцентричного спрямування офіційної політики пам'яті, у цей час і далі бачимо у текстах М. Брайчевського «національне» бачення минулого і сучасного України. На його думку, «кожний народ має невід'ємне право на незалежний історичний розвиток, який визнається за нормальний шлях прогресу. Звідси – головний принцип розв'язання національного питання: [...] право кожної нації на самовизначення – аж до відокремлення у незалежну державу» [101, с. 26].

В одній зі своїх головних праць «Суспільно-політичні рухи в Київській Русі», написаній у другій половині 1970-х років, вчений утверджує ідею про Русь, як об'єднання племен південної Наддніпрянщини, зауваживши таке: «Куявія – це, безперечно, Київська Русь, тобто держава Аскольда. Вона об'єднувала південну групу східнослов'янських племен і за центр мала Київ» [108, с. 70]. А в написаній у середині 1970-х рр. праці «Аскольд – цар київський» було зазначено, що іменем «Русь» називали «порівняно вузьку територію Середньої Наддніпрянщини з містами Києвом, Черніговом та Переяславом. Так, говорячи про поїздки з Новгороду, Смоленська, Суздаля та інших міст до Києва, Чернігова або Переяслава, навіть в XI – XIII ст. казали: “Іду в Русь”. І навпаки – “з Русі” до Новгороду, Ростова та інших центрів, розташованих поза межами Середньої Наддніпрянщини» [80, с. 350].

Одним з тверджень, що часто зустрічається у творах цього періоду, є гіпотеза про хрещення Русі у часи правління Аскольда. Так, у монографії «Суспільно-політичні рухи...» М. Брайчевський писав: «Поза сумнівом [...] Русь хрестилася за імператора Михайла [...] Таким чином запровадження християнства на Русі сталося між 860 і 867 роками» [108, с. 78 – 79]. До того ж, дослідник був упевнений у заснуванні київської єпархії в часи владарювання останнього з династії Києвичів.

Ці факти, на думку вченого, призвели до того, що «Аскольд вибив із рук греків найгострішу ідеологічну зброю, позбавив імперську адміністрацію можливості вдаватися до релігійної демагогії у процесі подальшого розгортання візантійсько-руських відносин» [80, с. 574]. Навіть більше, М. Брайчевський вважав, що Аскольдова Русь ствердила себе як «контрагент [Візантійської] імперії і тим самим утвердилась як суверенний політичний організм» [108, с. 72]. Вважаємо, що прирівняння ранньофеодальної держави Аскольда до Візантійської імперії й проголошення Києва контрагентом Другого Риму (Константинополя) є дещо гіпербологізованим, однак можливість банального перекручування фактів у тексті історика європейського рівня є малоймовірною. Схоже на те, що така думка була висловлена не дарма. Вважаємо, тут має місце так зване «заміщене пізнання»⁷. Скоріше за все, ця теза, висловлена у період відновлення жорсткого контролю над суспільством за допомогою часткової реанімації практики урядування часів Й. Сталіна, переходу від відносно збалансованої національної політики в республіках СРСР до більш репресивної [205, с. 289], демонструвала необхідність боротьби радянських республік проти Москви (Третього Риму), які лиш так змогли б суверенізуватися й здобути державну незалежність.

⁷ Вперше термін «заміщене пізнання» почав вживатися щодо книги знаного радянського дослідника історії Стародавнього Риму Сергія Утченка «Юлій Цезар». У ній автор через критичне висвітлення постаті видатного римського громадського, політичного та військового діяча, фактично, засуджував Й. Сталіна та його політику [278, с. 1 – 366]. Таким чином, під поняттям «заміщене пізнання» розуміємо висвітлення та характеристику актуальних, цензурованих тем через проведення глибоких історичних паралелей.

Однією з ключових ідей М. Брайчевського цього часу була теза про культурний вплив слов'ян на кочівників, що, мовляв, стояли на значно нижчому щаблі розвитку. Це підтверджує наступний уривок із твору Михайла Брайчевського «Хозарія і Русь», який був написаний у другій половині 1970-х років: «Провідною етнічно-демографічною основою [Хозарського] каганату були східнослов'янські племена. Під певним кутом зору вони можуть вважатися тією силою, що культурно запліднила Хозарію і визначила її суспільно-історичне поступування. Але якщо реальна роль аланів, а особливо болгар, була в нашій історіографії непристойно перебільшена, то роль слов'ян всіляко недооцінювалася, затушовувалася, або й взагалі заперечувалася.

Насправді, порівняно з аланами, не кажучи вже про кочівників-болгар, слов'яни стояли на вищому рівні економічного, соціального та культурного розвитку. Їхня культура – і матеріальна, і духовна – відображала дуже давні й, головне, органічні традиції. Вона не була наслідком імпульсивного (а отже, і поверхового) запозичення чи засвоєння сусідів, а сформувалася як вияв глибинних процесів суспільного розвитку, передовсім – господарського.

Вищий рівень мали тільки греки – населення колишніх античних центрів та ще, хіба що, кримські готи, які логічно увійшли до тієї ж постантичної цивілізації» [110, с. 59]. На думку М. Брайчевського, без слов'янського впливу Хозарія «не змогла б піднятися над рівнем, що означав елементарну консолідацію кочових орд у рамках примітивного союзу племен» [110, с. 122].

Необхідно зазначити, що свою генеалогію від кочових суспільств вела значна частина республік СРСР. На наше припущення, через показ історичного суперництва, а то й відкритого антагонізму кочівників та осілих племен М. Брайчевський обґрунтовував й суперечливість та антиісторичність самого СРСР. Його праці на тему відносин номадів та слов'ян демонструють не тільки історичний світогляд вченого, а й його ставлення до сучасних йому реалій співіснування цивілізаційно різних суспільств у недолугих рамках «монолітної» політичної надбудови Союзу РСР.

Наступний етап ідейної еволюції М. Брайчевського – друга половина 1980-х – 1990-і роки. У цей час М. Брайчевський з головою пірнає у вир бурхливих суспільно-політичних процесів. Він став одним із засновників «Народного Руху України за перебудову». Як зазначав у радіопередачі «Відроджені імена» один із засновників Руху філософ Мирослав Попович, вступ до Руху такої постаті, як М. Брайчевський, став потужною підвалиною для цієї організації, важливим фактором довіри до неї, вагомим свідомством того, що це – не «натовп декласованих елементів», «крикунів з вулиці» (як це твердили комуністичні лідери та їх газети), а серйозна сила українського народу, зокрема й інтелігенції [257, с. 522]. Тут М. Брайчевський брав активну участь у розробці політичної програми цієї організації, дискутував з лідерами Руху про перспективи українського державного будівництва. Активна громадська діяльність Михайла Юліановича в цей період дозволяє краще збагнути його суспільно-політичні погляди, які у попередні часи або виявлялись імпліцитно у наукових, або ж у неопублікованих публіцистичних чи поетичних текстах.

М. Брайчевський активно включився в дискусію щодо перспектив української державності, традиції якої він виводив ще з періоду Київської Русі. Проте вчений враховував також історичні приклади, що вказували на прорахунки українських провідників. Апелюючи до історії українсько-російських історичних зв'язків, М. Брайчевський намагався застерегти від надмірної ейфорії, показати, що Москва у ситуації, що склалася (1989 р. – В. Г.) піде на все, щоб задушити прагнення України до суверенітету.

Окрім того, М. Брайчевський окреслив важливі, на його думку, принципові моменти державного будівництва, які повинні були б реалізуватися негайно, з перших днів існування незалежної України. Насамперед, історик був переконаний, що у рамках нового Союзного договору не повинно було бути сфер життя, підпорядкованих загальносоюзним інституціям, загальносоюзних збройних сил, подвійного громадянства. Абсолютно неприйнятною, для М. Брайчевського, було використання російської мови в ролі державної у межах цілого Радянського Союзу [45, арк. 7]. М. Брайчевський наголошував,

що ігнорування цих принципів може знову повернути державність України до тієї ж історико-політичної фікції, якою вона була доти [103, с. 80]. Однією з основних вимог-засторог М. Брайчевського була апеляція до суспільної думки та її перевиховання з інтернаціоналістичної ідеології на національну. Він не погоджувався зі стереотипом, «згідно з яким багатонаціональні держави є великим благом і досягненням людства» [45, арк. 1]. Наводячи приклад історичної долі колоніальних держав і процесу здобуття незалежності постколоніальними країнами, Михайло Юліанович вказував на значну прогресивну роль націоналізму в процесі здобуття країною державного суверенітету: «Якраз ХХ ст. пройшло під гаслом націоналізму та національно-визвольної боротьби. Воно позначене крахом колоніальної системи, повним розпадом імперій – Австро-Угорської, Османської, Британської, Французької і т. д. та здобуттям залежними країнами державної незалежності» [45, арк. 1].

З обґрунтуванням цих позицій М. Брайчевський не раз виступав на шпальтах газет та журналів після прийняття Акта про державну незалежність України. Зокрема, коли Російська Федерація почала робити спроби протягнути через СНД ідею спільних стратегічних сил та створення Ради колективної безпеки, він наголосив, що концепція спільної оборони є одним із найнебезпечніших стереотипів радянського політичного мислення, тією основою, на якій виростає «нова “тюрма народів”» [93, с. 121]. М. Брайчевський бачив майбутнє України у європейській сім’ї народів і тому вважав слушною її зовнішньополітичну стратегію на європейську інтеграцію. Зокрема, він зазначав: «Але хто б міг розтлумачити мені, чому Україна, скажімо має об’єднатися з Узбекистаном, або Киргизією і не об’єднуватися з Польщею, Чехією, Угорщиною, Словаччиною, Болгарією та іншими європейськими народами, з якими її зв’язують до порівняння тісніші та органічніші зв’язки – історичні, культурні, світоглядні, конфесійні і т.д.» [45, арк. 3].

У негайному вирішенні мовного питання М. Брайчевський бачив підвалини для нового розвитку української культури уже в незалежній державі. Він наголошував, що державна мова «має застосовуватися в усіх сферах

суспільного життя – в державних установах, культурних закладах, на підприємствах, у торгівлі, закладах громадського харчування, обслузі тощо» [93, с. 122] і що офіційна влада зобов'язана підтримувати розвиток державної, національної мови. «Відкритий лист» до Президента України Леоніда Кучми, написаний у 2000 році, засвідчив його виняткову увагу до становища державної мови в країні. У ньому М. Брайчевський показав небезпечні наслідки недбалого ставлення до національної мови у державі, вказавши, що масове ігнорування чиновниками державної мови та швидкий процес зросійщення української нації – це очевидний крок до втрати Україною незалежності [92].

Таким чином, впродовж свого життя М. Брайчевський пройшов значну ідейну революцію. На зламі 1950-х – 1960-х років вчений з лояльного до радянської влади громадянина поступово перетворився у національно свідомого інтелектуала. Однією з головних причин такої еволюції був незалежний характер М. Брайчевського, який не сприймав, без попереднього осмислення, радянські ідеологічні лозунги. Вільнодумство вченого поступово спричинило його відторгнення значною частиною наукового співтовариства. Саме за таких обставин він і зблизився з середовищем інакодумців, у якому міг вільно, і, головне, без остраху висловлювати свою позицію щодо тих чи інших реалій того часу. Окрім того, ідеологічний поворот у внутрішній політиці СРСР у бік великоросійського шовінізму викликав ментальний спротив у М. Брайчевського, який притримувався «класичної» марксистської тези про самовизначення націй. Вже зі зламу 1960-х – 1970-х років вчений підтримував ідею спротиву радянській тоталітарній машині як на світоглядному, так і, цілком можливо, на політичному рівні. З того ж часу Михайло Юліанович відстоював ідею самобутності та незалежності українського історичного процесу, а також його більшої спорідненості з європейським, аніж російським. Апелюючи до віковічних державотворчих традицій українського народу, вчений, таким чином, сприяв формуванню модерної української національної ідеї, не переобтяженої застарілими імперськими комплексами меншовартості та другосортності. З часу здобуття Україною незалежності М. Брайчевський

послідовно відстоював ідею протегуванні української мови, культури, традицій, виступав за євроінтеграційний курс молодій Українській державі як у зовнішній, так і внутрішній політиці, наголошував на неприйнятності зовнішньої орієнтації на Росію і СНД, був переконаним захисником української мови і культури.

Характерним є те, що у світогляді М. Брайчевського поєднувалися марксистські ідеї з виразною українською самосвідомістю. Очевидно, що Михайло Юліанович у 1960-х – 1990-х роках належав до «лівого» крила нечисленної української інтелектуальної опозиції комуністичному режиму. Водночас, можемо констатувати, що вже у 1990-і роки М. Брайчевський все ще розглядав марксизм як авторитетну історичну теорію, але розчарувався в його можливостях як теорії практичних соціальних змін.

РОЗДІЛ 3. ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ М. БРАЙЧЕВСЬКОГО У РАДЯНСЬКУ ДОБУ

3.1. М. Брайчевський в антивладному русі опору

Реформування радянського суспільства другої половини 1950-х – першої половини 1960-х років, яке увійшло в історію як «відлига», стало визначальним у розвитку політичного життя країни практично аж до кінця існування комуністичної партії і Радянського Союзу. Однак програма хрущовських перетворень виникла не спонтанно, не на порожньому місці. Вийшовши переможцем з найбільш кровопролитної війни в історії людства, народи, що населяли СРСР, відчували необхідність змін до більш гідного життя. Подібними настроями були пройняті всі верстви суспільства [256, с. 18]. Кінець терору породив по всій країні очікування, що незабаром отримали власну інерцію розвитку. Інтелектуали, чії післявоєнні очікування лібералізації були зруйновані ждановщиною, тепер почали боязко висловлювати надію на загальне послаблення всередині системи – «відлигу» [230, с. 340].

Будучи вже на початку 1960-х років критично налаштованим до радянської системи, М. Брайчевський зблизився з людьми, що становили першу генерацію інакодумців постсталінської епохи – шістдесятниками. У 1963 році Алла Горська, одна із засновниць знаменитого КТМ, запросила Михайла Юліановича читати для учасників Клубу лекції з історії України [265, с. 233]. КТМ було створено у 1960 році, ініціатором і президентом клубу був молодий режисер Лесь Танюк [154, с. 39]. Серед найбільш активних членів клубу особливо варто виділити Івана Світличного, Василя Симоненка, Василя Стуса, Миколу Вінграновського, Івана Гончара, Аллу Горську, Сергія Параджанова, Івана Миколайчука, Юрія Ілленка, Леоніда Осику, В'ячеслава Чорновола, Зиновію Франко, Ліну Костенко, Євгена Сверстюка, Івана Дзюбу, Леся Танюка, Івана Драча, Дмитра Павличка, Володимира Яворівського, Григорія Логвина, Олену Компан, Олену Апанович, Ярослава Дзиру, Леоніда Грабовського, Володимира Губу, Георгія Якутовича, Миколу Стороженка, Івана Марчука, Бориса Плаксія,

Віктора Зарецького, Людмилу Семикіну, Галину Севрук та ін. [220, с. 12]. Л. Алексеева зауважує, що «постійних відвідувачів було кілька сотень людей. Деякі засідання проводили у Жовтневому палаці, що вмщав більше тисячі людей, і він бував переповнений» [136, с. 17].

Одним з напрямів діяльності КТМ було читання його членами лекцій на українську історичну та загальнокультурну тематику. Серед лекторів вирізнявся М. Брайчевський. На думку Ю. Кухарчука, «лекції Михайла Юліановича Брайчевського великою мірою посприяли тому, що діяльність КТМ, який доти займався переважно організацією культурно-мистецьких заходів, почала все більше набирати тенденцій до відродження національної культури і національних традицій, до пропаганди національних цінностей» [219, с. 121]. Як згадували слухачі тих лекцій М. Брайчевського, під час його виступів зазвичай «не те, що сісти – голці ніде було впасти» [цит. за: 220, с. 13]. Михайло Юліанович одразу і дуже органічно «вписався» у ті мистецькі кола, полонивши аудиторію глибоким знанням минулого українського народу, широтою ерудиції в різних сферах науки та культури і тим, що не боявся говорити правду, давати об'єктивну оцінку історичним подіям, історичним особам.

Діяльність М. Брайчевського в КТМ не обмежувалася поширенням історичних знань. Він брав активну участь і в інших заходах. Зокрема – був співорганізатором мандрівки автобусами «шевченківськими» місцями у травні 1964 р. Місцями зустрічей шістдесятників стали майстерні художників, що працювали в національній манері (скульптор Іван Гончар, Алла Горська та ін.), музеї, приватні квартири тощо. І навіть після того, як компартійна влада припинила діяльність Клубу в 1964 році, М. Брайчевський продовжував ходити на засідання, які ще певний час проводилися вдома або в майстерні Алли Горської та її чоловіка, художника Віктора Зарецького.

КТМ не був єдиним місцем, де М. Брайчевський репрезентував своє оригінальне бачення української історії. Як член товариства «Знання» у першій половині 1960-х років він здійснював просвітницьку роботу серед міської

інтелігенції. Так, у 1962 р. ним читалися лекції з історії України (зокрема, М. Брайчевський прочитав у Лаврі лекцію про князя Ю. Долгорукого) [52, арк. 13 (зв)]. Більш детальних відомостей про лекційно-просвітницьку роботу М. Брайчевського у першій половині 1960-х років ми, за браком джерел, не маємо. Лише в його особовій справі, що зберігається у Інституті історії НАНУ, згадується факт читання лекцій серед трудових колективів київських підприємств, проте очевидно, що системності цей процес набув з другої половини 1960-х років.

Упродовж 1967 року він читав лекції у Спілці художників та на заводі «Точелектроприлад». У щоденнику вченого збереглися відомості про структуру його тодішніх лекцій. Будучи одним з провідних вчених України в ділянці її історії, М. Брайчевський побудував свій курс лекцій так, що хронологічно він охоплював період від появи людини на території України до середини XIII століття (занепад і зникнення з політичної карти Київської Русі). Більшість його лекцій була присвячена політичній історії Русі, проте у стандартному наборі тем із зазначеної проблематики, притаманному для історичної науки в СРСР, варто виділити кілька відхилень. Так, на нашу думку, у лекції «Про походження Київської Русі» [52, арк. 13 (зв)] її автор безсумнівно презентував власну позицію, яка, нагадаємо, суперечила офіційному баченню. Важливо підкреслити, що одна з лекцій курсу була присвячена Галицько-Волинському князівству [4, арк. 9]. Зважаючи на те, що М. Брайчевський був прихильником історичної схеми М. Грушевського, а отже і його поглядів стосовно ролі Галицько-Волинської держави в українському історичному процесі, можна припускати про відповідне змістове наповнення згаданої лекції. У своєму лекційному курсі вчений багато уваги приділив культурі Давньоруської держави. На розгляд цієї проблеми він відвів 2 лекції: «Культура Київської Русі» [4, арк. 12] та «Слово о полку Ігоревім» [4, арк. 12].

З 1966 року прізвище М. Брайчевського стає відомим поза межами вузького кола фахівців – археологів та істориків, насамперед у дисидентському середовищі. Це сталося завдяки тому, що самвидав поповнився чи не

найвідомішою історичною працею Михайла Юліановича – «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції»⁸. Щодо самого поняття «самвидав», то необхідно наголосити, що спроби його визначення робилися в різний час як з боку правоохоронних органів, так і дослідників цього непересічного явища. Зокрема, в 1965 р. за дорученням органів КДБ «самвидав», який поширювався в республіці, зробили спробу проаналізувати старші наукові співробітники Інституту історії партії при ЦК КПУ – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, кандидати історичних наук Лариса Нагорна та Петро Бачинський. Останні у своїх висновках подали досить туманне тлумачення терміну «самвидав», звівши його до поняття «антирадянська література». Непереконливою видається нам також здійснена ними класифікація, що відштовхувалася в основному від місця написання згаданих праць (місцева або зарубіжна література) [цит. за: 146, с. 72 – 73]. Як специфічний засіб існування суспільно значимих текстів, тиражування яких здійснюється поза авторським контролем у процесі їх розповсюдження в читацькому середовищі, пояснював термін «самвидав» відомий російський дослідник дисидентського руху Олександр Даніель [182, с. 17].

Саме так, поза авторським контролем, і почала поширюватися «Приєднання чи возз'єднання?». Її поява у самвидаві – класичний приклад того, як офіціоз стимулював розвиток інтелектуального «андеграунду» і плодив інакомислячих. Протягом 1965 – 1967 рр. в Інституті історії АН УРСР готувався до друку двотомник «Історія Української РСР» – перероблений варіант двотомника, написаного в кінці 1940-х – на початку 1950-х рр. і виданого у 1953 (I т.) – 1956 (II т.) роках. У книзі середини 1950-х рр. подавалося офіційне трактування Переяславського акту 1654 р. як «возз'єднання» України з Росією, яке утвердилося у ході відзначення 300-ліття

⁸ Про це свідчить той факт, що у повідомленні КДБ до ЦК КПУ від 22 грудня 1969 року в переліку найбільш популярних «питань, які використовуються інакодумцями для поширення антирадянської й національно-визвольної ідеології» була й думка про доцільність публікації як «Інтернаціоналізму чи русифікації» І. Дзюби, так і «Приєднання чи возз'єднання?» М. Брайчевського. Це, на нашу думку, свідчить про значну популярність статті Михайла Юліановича у середовищі «незгодних» [126, с. 243 – 255].

цієї події. Термін «возз'єднання» не тільки не відповідав історичній дійсності, а й заперечував усі попередні схеми радянської офіційної історіографії, яка, як вказує Сергій Єкельчик, десь до 1950 року користувалася терміном «приєднання» [189, с. 166]. Міф Переяслава був ключовим з точки зору офіційної радянської історіографії, адже узаконював союз українського і російського народів. Однак, форма цього союзу і нерівний статус учасників викликав справедливі зауваження навіть у колах поміркованих інтелектуалів [264, с. 130]. На це й звернув увагу М. Брайчевський. Його підтримали Федір Лось, Анатолій Санцевич, Іван Гуржій та інші відомі українські радянські історики того часу. М. Брайчевському запропонували викласти свій погляд на проблему в «Українському історичному журналі», сподіваючись, що виникне суто академічна дискусія. Однак, влітку 1966 р. стаття почала розповсюджуватись у самвидаві, що стало приводом для заборони твору та репресій проти автора [161, с. 158]. Як влучно зауважив Г. Касьянов, ці події спричинили перетворення М. Брайчевського на «персону нон-грата» у академічному середовищі [206, с. 116]. До того ж М. Брайчевським всерйоз зацікавилися органи держбезпеки. Так, 4 листопада 1966 року голова КДБ УРСР Федір Никитченко доповів у ЦК КПУ про розповсюдження статті у самвидаві [260, с. 32; 261, с. 193]. За своїм викривальним змістом, рівнем осмислення злободенних питань національного минулого праця «Приєднання чи возз'єднання?» М. Брайчевського стала в один ряд зі знаменитою книгою Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» [237, с. 175]. Сучасні історики не дарма називають статтю М. Брайчевського одним з маніфестів дисидентського руху в Україні.

Того ж 1966 року М. Брайчевський став одним з ініціаторів вшанування 100-річного ювілею з дня народження М. Грушевського. За спогадами історика, 29 вересня 1966 року в Інституті історії АН УРСР проходив захист кандидатської дисертації археологом Б. Тимощуком, співробітником Чернігівського музею, на якому він виступав у ролі офіційного опонента. «Після захисту, як годиться, відбувся традиційний банкет, – пише

М. Брайчевський, – і от, під час банкету я звернувся до присутніх: “Товариші! Сьогодні відзначається сторіччя Михайла Грушевського, найвидатнішого історика України, а може й світу. Давайте пройдемося до його пам’ятника і покладемо на нього квіти”. Моя пропозиція мала успіх – всі гаряче її підтримали і не гаючи часу рушили до Байкового кладовища [...] А було це пізнього вечора, можна сказати, поночі» [112, с. 320]. Слід сказати, що глибока пошана М. Брайчевського до напівзабороненого українського історика не була секретом для співробітників спеціальних органів. Зокрема, у меморандумі КДБ УРСР до ЦК КПУ про відгуки української інтелігенції стосовно опублікованої 30 вересня 1966 року в «Літературній Україні» статті Івана Бойка та Євгена Кирилюка «Михайло Грушевський» наводяться слова М. Брайчевського, де той вказує на величезні заслуги Михайла Грушевського перед українською культурою та наукою [118, с. 233 – 234]. З цього ж часу, згідно зі спогадами Ірини Мельник, за їхнім будинком постійно слідкували агенти КДБ [276, с. 10].

У 1968 рік у житті М. Брайчевського ознаменувався початком жорсткого пресингу щодо нього. Тоді його було звільнено з Інституту історії АН УРСР формально через те, що не пройшов чергової атестації, фактично – за активну громадську діяльність [148, с. 296; 149, с. 145]. Головне звинувачення, яке висувалося істориком, – підписання ним зверненого до вищого керівництва СРСР (Леоніда Брежнєва та Олексія Косигіна) т. зв. «Листа 139-ти», в якому висловлювалось занепокоєння інтелігенції республіки тенденціями відходу від курсу на десталінізацію, «порушення норм соціалістичної демократії» [297, с. 101]. Вченому закидали «серйозні ідейні зриви» та співчуття до «антирадянськи настроєних елементів» [2, арк. 44; 118, с. 249]. До звинувачень, що висували М. Брайчевському, належав і факт публікації «Приєднання чи возз’єднання» у самвидаві. Вельми заідеологізованим був закид про наукове «оригінальнічання» та не підтримку вченим ряду принципових констант радянської історичної науки та наявність «власної думки щодо проблеми приєднання чи возз’єднання України та Росії» [118, с. 250].

Сам «лист 139-ти» був створений у рамках правозахисної кампанії під час «справи чотирьох» (суду над відомими дисидентами Олександром Гінзбургом, Юрієм Галанськовим, Олексієм Добровольським та Вірою Лашковою). Сам факт чергового кримінального переслідування за політичні переконання, численні процесуальні порушення в ході слідства і судового розгляду, суворість вироків, винесених Галанському та Гінзбургу (7 і 5 років таборів відповідно), виразний зв'язок цієї справи з попередньою судовою розправою над письменниками Андрієм Синявським і Юлієм Даніелем, – все це викликало хвилю протестів, масштаби якої не були перевершені протягом усього періоду існування в СРСР дисидентського опору. Петиційна кампанія на захист Гінзбурга і Галанського почалася ще до слухання справи в Московському міському суді. Було зібрано сотні підписів, серед яких – підписи багатьох відомих людей. Основну частину «підписантів» склали москвичі, однак, за Людмилою Алексєєвою, «Україна була єдиною з республік, що підтримала цю кампанію. Українці дали більше 18,8% від загального числа її учасників («Лист 139-ти») [136, с. 27]. Першим стояв підпис Сергія Параджанова – він не брав участі у складанні, але наполіг на тому, що має бути першим. Підписи організаторів Юрія Цехмістренка, Віктора Боднарчука, Ірини Заславської, Івана Світличного та Івана Дзюби стояли відповідно на 3, 5, 6, 9 та 11-му місцях [153]. Прізвище М. Брайчевського було 71-им у цьому маніфесті українських інакодумців [119]. Як згадував сам Михайло Юліанович, він відмовився змінювати свою думку й фактично за це був вигнаний з Інституту історії АН УРСР [113, с. 218].

Після ряду перешкод М. Брайчевського було поновлено на роботі в 1970 році на посаду старшого наукового співробітника в Інституті археології АН УРСР, де було створено Київську постійно діючу археологічну експедицію [докл. див.: 268, с. 8 – 10]. Однак у 1972 році його праця «Приєднання чи возз'єднання?» вийшла в «тамвидаві»⁹, що й спричинило друге його звільнення

⁹ Цей науковий есей було видано в Торонто у видавництві «Нові дні». Редактор цього видання Роман Рахманний зазначав, що примірник роботи М. Брайчевського надійшов до видавництва без відома автора [101, с. 6].

з Академії наук [134, с. 86]. На цей раз, у дусі «маланчуківщини», воно пройшло, за словами М. Брайчевського, «на більш суворих засадах – “із заборonoю писати і малювати”» [113, с. 218]. Ця кампанія була очолена Андрієм Скабою, колишнім секретарем ЦК КПУ, відомим ненависником української культури. У 1968 році він був позбавлений посади секретаря ЦК КПУ з питань ідеології і призначений директором Інституту історії АН УРСР. Академік Федір Овчаренко, який заступив А. Скабу на посаді секретаря ЦК, дотримувався порівняно лояльної позиції, але після усунення з посади першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста і призначення на його місце Володимира Щербицького, змушений був піти у відставку, а його місце зайняв відомий українофоб Валентин Маланчук. Зусиллями нового керівництва ідеологічний терор набрав характеру погрому, діставши промовисту назву «маланчуківщина». Через впровадження такої політики чимало осіб (переважно з числа інтелігенції) було засуджено і заслано до концтаборів, або й знищено фізично (КДБ здійснював масштабну операцію «Блок», спрямовану проти українського національного руху [докл. див.: 145, с. 30 – 35; 238]). Велика кількість «незгодних» зазнали адміністративної розправи, втратили свої посади, а багато і засоби до існування. Декого помістили в психіатричні лікарні, а дехто опинився на вигнанні за кордоном. Такий розмах «великого погрому 1972 року» пояснюється тим, що окрім безпосередньо боротьби з інакомисленням, ідеологічні кампанії в СРСР виконували ще й «профілактичну» функцію знешкодження не лише «активних» інакомислячий, а й тих, хто їх підтримував [196, с. 186].

Після «великого погрому» 1972 – 1973 рр., осяяного іменами Володимира Щербицького та Валентина Маланчука [31, арк. 3], в ході якого Михайла Юліановича було звільнено з Інституту археології АН УРСР [298, с. 36], його твори з бібліотек «перекочували» у спецфонди, прізвище вченого вилучалося з картотек наукових праць, встановлено жорстку заборону на друк його праць, а здані до друку тексти вилучались. Так було у випадку, коли М. Брайчевський разом із П. Толочком зініціювали видання альманаху «Київська старовина» та

почали друкувати там частину роботи Максима Берлинського про Київ з коментарями Михайла Юліановича. «Сильним світу цього, – згадує П. Толочко, – не сподобалась не лише передмова М. Брайчевського, а й сама праця М. Берлинського. «Розбір польотів» відбувся на засіданні президії Академії наук [...] Потім цей скандальний розгляд повторився в секретаріаті ЦК Компартії України [...] Журнал закрили. Причому єдиний номер, що вийшов у продаж, вилучили, а другий, який вже знаходився на виході, “пустили під ніж”» [134, с. 84]. На М. Брайчевського було заборонено посилатись, а з підготовлених вже до друку досліджень вилучались будь-які згадки, навіть критичні, про науковця [199, с. 20]. Пильність цензорів дійшла до того, що прізвище М. Брайчевського було зняте з титрів фільму «Захар Беркут», у процесі підготовки якого історик був консультантом [298, с. 37].

Протягом 1972 – 1978 рр. М. Брайчевський був усунутий від академічної науки в СРСР, заробляючи на життя працюючи кочегаром. У цей «вільний» від роботи час у основному займався вивченням пам'яток м. Києва, консультував молодих науковців [254, с. 6]. Проте влада переслідувала й безробітного М. Брайчевського. Як уже вище зазначалося, після написання «Приєднання чи возз'єднання» особою Михайла Юліановича зацікавилася КДБ. Навіть під час важкої хвороби, яка спіткала вченого у 1972 році та кількох вкрай складних операцій він перебував під «ковпаком» радянських спецслужб. Як вказує І. Сюдюков, в лікарняній палаті, де перебував М. Брайчевський, постійно перебував замаскований під «пацієнта» агент КДБ [272].

Окрім того, у 1974 р. Голова КДБ УРСР Віталій Федорчук у доповідній записці В. Щербицькому запропонував «довірити кільком історикам-спеціалістам вивчення та аналіз статті Брайчевського [«Приєднання чи возз'єднання?»], а потім за його участі провести її детальний розбір, розкривши наукову неспроможність, тенденційність і націоналістичну сутність її основних положень» [цит. за: 260, с. 33]. Так, врешті і сталося. 4 липня 1974 року в Інституті історії було проведено закрите обговорення статті М. Брайчевського «Приєднання і возз'єднання», на якому його колишні колеги, співробітники

Інституту історії АН УРСР слухняно виконали владне замовлення. Михайлу Юліановичу закидали «ворожість», «антимарксистські погляди», «неісторичний підхід». Зокрема, Федір Лось звинуватив вченого у «наклепі на радянську науку та перекручуванні фактів» [120, с. 344]. Федір Шевченко закидав використання цитат з В. Леніна без урахування епохи їх написання, підтасовці у цитуванні його праць, а також критикував М. Брайчевського за «нефаховість» [120, с. 345]. Схожими були зауваження й інших «критиків»: Г. Симоненка, М. Котляра, П. Толочка, П. Калениченка, Г. Сергієнка, А. Шевелева.

Однак це обговорення, по суті, закінчилося нічим, оскільки Михайло Юліанович відкинув, або спростував аргументи своїх колег-істориків. Немає необхідності аналізувати усі тези «Заключного слова» – відповіді М. Брайчевського на обговорення 4 липня 1974 року. Зауважимо лише, що усі критичні зауваги історик спростував й наголосив на своїй непричетності до публікації «Приєднання чи возз'єднання» за кордоном [87, с. 411].

Репресії режиму, його перехід від «напівтерпимості» до активних дій призвели до того, що дисидентство було загнане у глибоке підпілля. Відомих осіб, на кшталт Олександра Солженіцина, «скопом» висилали з країни; інших ув'язнювали в психіатричних «лікарнях»; декого відправляли у виправно-трудові табори типу «Перм-43»; а багатьох просто звільняли з роботи, позбавляли житла або ж не давали їхнім дітям здобути вищу освіту. Цими акціями КДБ ефективно придушив дисидентський рух, наслідки «безглуздої» хрущовської відлиги нарешті вдалося ліквідувати [230, с. 404]. Потрапивши під маховик владних переслідувань, М. Брайчевський, все таки не припинив активної громадсько-політичної роботи, більше сконцентрувавшись на діяльності у «легальних» царинах, насамперед у сфері історико-архітектурної реконструкції та збереження пам'яток історії та культури України.

3.2. На захисті української історико-культурної спадщини

Період перебування при владі в СРСР Л. Брежнєва отримав в історії назву «епохи застою». «Застій» виявлявся не тільки і не стільки в екстенсивному розвитку господарства і промисловості, у жорсткому ідеологічному диктаті, а у нігілістичному ставленні до «неактуального», «патріархального» минулого, історичних традицій, намаганні сформувати нову культурну формацію в СРСР. Особливо в останньому значенні так званий «застій» почав проявлятися значно раніше за асоційовану з ним епоху правління Леоніда Брежнєва. Одним із проявів такої політики владних кіл у цей час було нехтування історичними традиціями містобудування, ігноруванні потреби у реконструкції історичних пам'яток, особливо тих, які нагадували про самобутність українського народу та його культури.

Національно налаштована інтелігенція намагалася чинити спротив офіційному курсу на забуття національного минулого і занедбання його артефактів. Серед активних діячів у царині збереження історико-архітектурної спадщини вже з 1950-х рр. був і М. Брайчевський. Досвід архітектурної роботи вчений здобув ще в студентські роки. Зокрема, працюючи креслярем у Інституті археології АН УРСР, М. Брайчевський відтворив оригінальні креслення проекту червоного корпусу Київського університету авторства Вікентія Беретті, які згодом були використані будівельниками у процесі його післявоєнної реконструкції [235, с. 6]. Звісно, у першій половині 1950-х рр. не могло бути й мови про активну громадську позицію, однак констатувати інтерес молодого вченого до цієї проблеми ми, без сумніву, можемо. Так, М. Брайчевський вже тоді стверджував, що «реставратори і учені докладають багато зусиль, аби вивести з небуття і відродити коштовності, залишені нам у спадщину зійшлими поколіннями» [50, арк. 1]. Наголошував на потребі реставрації Києво-Печерської лаври, Кирилівської церкви в Києві, стародавніх пам'яток Чернігова, Переяслава, Новгород-Сіверського та ін. У той же час Михайло Юліанович звернув увагу і на певні недоліки пам'яткоохоронної справи в УРСР, де існували, за його словами, «десятки тисяч археологічних

пам'яток, понад дві тисячі стародавніх архітектурних споруд, багато тисяч меморіальних місць, зв'язаних з революційними подіями, з діяльністю видатних людей (ці місця досі ще ніхто не реєстрував, не підраховував). Яке величезне духовне багатство! Яка невичерпна скарбниця великих традицій та історичного досвіду! Але як ми ставимося до цієї скарбниці? Чи усвідомили її неосяжну цінність?.. На превеликий жаль, відповідь на всі ці питання не може бути в повній мірі ствердною» [50, арк. 1]. Водночас М. Брайчевський вказав й на вияви нехтування владою потреб пам'яткоохоронної справи у післявоєнний період. Зокрема, він писав наступне: «До руйнівної сили природних стихій додається зла воля окремих осіб, готових охоче прикласти руку, аби зменшити і без того поріділу культурну спадщину українського народу. Недбале місцеве начальство, що вважає за необхідне охороняти пам'ятки культури лише зайвим клопотом для себе. Господарник-нехлюй, у чиєму віданні знаходиться стародавня споруда і який десятиліттями не ремонтує її, тримаючи в занедбаному стані. Нездара-архітектор, нездатний відшукати правильне місто будівниче розв'язання і саме тому ладний поставити власний “шедевр” обов'язково за рахунок існуючих будівель. Не в міру ретивий “атеїст”, який аби прикрити свою бездарність, вимагає зламати старовинну церкву, як “опіум для народу”» [50, арк. 4 – 5].

На початку 1950-х років М. Брайчевський склав список історико-культурних пам'яток Південно-Східної Волині й Східного Поділля. Відповідні пам'ятки привернули увагу вченого, скоріше за все, під час його перебування на цих теренах у 1952 році у складі археологічної експедиції. Найбільш цікавою з думок, що зустрічаємо у вище згаданому плані-проспекті, є ідея створення значних туристичних центрів на території Південно-Східної Волині з осередками в Дубно, Кременці та Острозі, а також у Переяславі-Хмельницькому. Зокрема, Михайло Юліанович наголошував на необхідності «розробки генерального плану подальшого розвитку Переяслава-Хмельницького як туристичного центру» [41, арк. 2]. Складовими елементами цього центру туризму мали стати архітектурні пам'ятки навколишніх сіл, які

планувалося «перенести в Переяславський музей народної архітектури», як, наприклад, дерев'яну церкву XVIII століття села Андруші [41, арк. 3].

Схожими були плани М. Брайчевського й стосовно Острога, Кременця та Дубна. Найбільш привабливими об'єктами розвитку туризму Острога Михайло Юліанович вважав Муровану вежу – пам'ятку ранньої української готики, Нову вежу – видатний зразок архітектури «волинського ренесансу», а також Троїцький монастир в с. Межиріч (XV – XVI ст.) [40, арк. 1]. Кременець, на думку вченого, як потенційний туристичний центр був прикметний насамперед Кам'яною фортецею XIII – XIV ст., Миколаївським костелом XVII століття – класичною пам'яткою архітектури бароко, Кременецьким ліцеєм – значним центром просвітництва XVIII століття, архітектурним ансамблем ліцею: навчальними корпусами, костелом, обсерваторією, ботанічним садом та ін. [40, арк. 2]. Серед дубенських пам'яток особливу увагу М. Брайчевський приділив Луцьким воротам та Дубнівському замку [40, арк. 3]. Однією з найголовніших умов створення туристичних центрів такого типу, на чому особливо наголошував Михайло Юліанович, була обов'язкова реконструкція та збереження у належному стані їхніх історико-архітектурних пам'яток.

Особливо погіршилися справи у пам'яткоохоронній сфері після сумнозвісного виступу М. Хрущова на січевому пленумі ЦК КПРС (1961 р.), в якому витрати на реставраційні роботи були визнані марнотратством і «розбазарюванням» народних коштів. Зокрема, радянський керівник говорив наступне: «Литовські керівники взялися за відновлення з руїн палаців і замків феодалів, більшість з яких не мають серйозної історичної цінності. А на деякі щоденні потреби трудящих республіки коштів виділяється недостатньо...І в Підмосков'ї захоплюються реставрацією непотрібних об'єктів старовини...» [цит. за: 21, арк. 9]. М. Брайчевський критично поставився до такої ініціативи радянського керівництва. Так, у неопублікованій статті «Сохранить культурное достояние народа» (1962 р.) М. Брайчевський відверто іронізував, зазначаючи: «[...] сьогодні звучить думка, що кількість давніх храмів, які мають бути збережені, повинна різко скоротитись, достатньо, мовляв, залишити для зразка

десяток церков, скажімо, XVIII століття, кілька – XVII ст., ще кілька – XVI ст. і т.д. таким чином і кількість “небажаних” об’єктів зменшиться і водночас буде забезпечено можливість демонстрації трудящим кращих і найбільш виразних зразків церковної архітектури» [21, арк. 30].

Натомість Михайло Юліанович пропонував (звісно використовуючи риторичну, зрозумілу для тогочасної влади) використовувати колишні храми (церкви, костели, синагоги, мечеті і т.д.) для нерелігійних (а по суті своїй антирелігійних) обрядів з метою ідеологічного виховання мас [35, арк. 1]. Аналогічними були його пропозиції щодо використання історико-архітектурних пам’яток «буржуазного минулого». Такі свої думки вчений пояснює у «Замітці про Старе місто в Кам’янці-Подільському», де писав наступне: «Ми багато говоримо і високо цінуємо національно-визвольну боротьбу українського народу проти польсько-шляхетського панування, а руський магістрат в Кам’янці, що був одним з осередків цієї боротьби, перетворюємо на буденну майстерню, тримаємо в занехаяному стані, – замість того, щоб використати цю будівлю в інтересах ідейно-виховної роботи» [20, арк. 5]. Основою його міркувань, на нашу думку є твердження, виразно спрямоване до людей влади: «Збереження та реставрація історико-культурних об’єктів не є “розбазарюванням державних коштів”, а навпаки – пам’ятки історії та культури можуть не тільки себе утримувати, але й давати певний зиск» [32, арк. 24].

Діяльність М. Брайчевського значно активізувалася, коли навесні 1965 р. газета «Літературна Україна» виступила з пропозицією про створення Добровільного товариства з охорони пам’яток історії та культури. Така ініціатива виходила із середовища патріотично налаштованої інтелігенції УРСР. Михайло Юліанович разом з іншими ентузіастами, стурбованими станом пам’яток історії, піднімав питання про створення Товариства охорони пам’яток історії та культури УРСР перед владними чинниками. В той час, коли радянська влада занедбала архітектурні пам’ятки, створення такого Товариства, на думку М. Брайчевського, було вкрай необхідним.

У середині 1966 року почала діяти ініціативна група (на чолі з мистецтвознавцем Григорієм Логвином і Михайлом Брайчевським), яка розробила перший проект статуту майбутнього товариства і звернулася до уряду УРСР та ЦК КПУ з поданням щодо організації товариства. У серпні того ж року ЦК КПУ затвердила склад оргкомітету зі створення такого товариства.

Таким чином, М. Брайчевський був одним із фундаторів Товариства охорони пам'яток історії та культури УРСР, разом з Г. Логвином написав його Статут, який, до речі, діє і сьогодні [157, с. 11]. Незважаючи на все це, Михайло Юліанович не потрапив до Президії Товариства. Як згадує П. Толочко, «установчий з'їзд Товариства захисту пам'яток історії та культури України відбувся в Києві в грудні 1966 року в Клубі архітекторів. Проходив він під наглядом партійних і державних чиновників, які слідкували, щоб в правління Товариства не пройшли незручні люди. Зокрема в розряд неугодних потрапив і М. Ю. Брайчевський» [134, с. 92]. Саме «партійна група» з'їзду під керівництвом Ростислава Бабійчука і склала список 127 членів Правління Товариства, який і було затверджено. Прізвища М. Брайчевського у ньому не було, що і викликало зауваження з-боку частини делегатів з'їзду. Так, археолог Василь Довженок зауважив, що «з якихось помилкових недоглядів пропущена кандидатура тов. Брайчевського [...] і її необхідно внести в список для таємного голосування» [133, с. 477]. Однак, головуючий на з'їзді заступник Голови Ради Міністрів УРСР Петро Тронько відхилив цю пропозицію, запропонувавши, натомість, обрати Правління у складі, який був зачитаний представником партійної групи, що і було «одноголосно» зроблено.

Попри прохолодне ставлення до нього з боку партійних чинників, Михайло Юліанович брав активну участь у підготовці документів, звернень, листів та доповідних записок Товариства. Така його діяльність сприяла збереженню та реставрації ряду культових об'єктів Видубицького монастиря та Києво-Печерської Лаври. Саме М. Брайчевський став ініціатором створення у Товаристві системи власного фінансування. На Установчому з'їзді УТОПІК він вказав: «Товариство повинно мати свої кошти. Воно не може розраховувати на

державні дотації і має саме утримувати себе. Тому необхідним заходом є членські внески, розмір яких для індивідуальних членів пропонується встановити в розмірі 30 коп. (для школярів, солдатів та матросів – 10 коп.)» [42, арк. 19]. За вказівкою президії Правління Товариства охорони пам'яток історії та культури СРСР М. Брайчевський мав ужити заходів для пропаганди культурних пам'ятників в Україні, зокрема «взяти участь у підготовці телевізійного циклу передач, виступити у пресі та радіо з проблемними питаннями охорони і використання пам'яток історії та культури в республіці» [24, арк. 3]. Однак Михайло Юліанович вважав, що такої популяризаторської роботи недостатньо і що одним із головних її елементів має бути лекційно-просвітницька діяльність серед широкого загалу. На його думку, лекційна пропаганда пам'яток була тоді неможливою без кооперації з товариством «Знання», яке мало вже певний досвід у питанні просвітницької діяльності відповідного спрямування [42, арк. 23; 56, арк. 53].

М. Брайчевський був дуже шанованою в УТОПІК людиною. Як згадує один з членів Товариства Петро Селівачов, Михайла Юліановича часто залучали до різних інспекцій, комісій і акцій [133, с. 480]. Одна з найважливіших відбувалася у 1967 році, коли «за дорученням президії правління Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури була створена комісія для обстеження стану роботи й охорони пам'ятників Лаврського заповідника. Комісію очолював заслужений діяч мистецтв скульптор Іван Гончар, а до складу комісії увійшли ще 12 осіб, серед яких – історики, мистецтвознавці, художники, – переважно кандидати наук (в т.ч. – М. Брайчевський)» [27, арк. 1].

Як один із членів УТОПІК, Михайло Юліанович з 1968 року активно займався проблемами реконструкції і збереження історичного обличчя Києва, зокрема Старого Подолу [7, арк. 3]. Товариство разом з інститутом «Київпроект» та Держбудом УРСР проводило масштабну роботу з вивчення культурно-історичної спадщини на території Києва [докл. див.: 56, арк. 1 – 152]. Із 1971 року було розпочато реконструкцію Золотих Воріт. Вчена Рада з

охорони пам'яток Держбуду УРСР 17 листопада 1971 року створила авторський колектив у складі архітекторів Євгенії Лопушинської, Миколи Холостенка та археолога Сергія Висоцького. Цей колектив у 1972 – 1973 рр., за активної участі М. Брайчевського, детально вивчав джерела, що й дало можливість сформулювати пропозиції щодо збереження та експонування цієї унікальної пам'ятки [250, с. 69 – 70].

У цей же період Михайло Юліанович став членом наукової експедиції при Інституті археології АН УРСР для дослідження Червоного майдану в м. Києві [6, арк. 2]. Він також увійшов до складу консультативної комісії для реконструкції Червоного майдану [8, арк. 1]. Займаючись цією темою, М. Брайчевський написав статтю про Старий Поділ і Червоний майдан. Тут автор висловив власні пропозиції (в тому числі – перспективні) щодо питання впорядкування Червоного майдану і перетворення його на визначний туристично-просвітницький осередок. На його думку, необхідно було впорядкувати і відремонтувати відповідні пам'ятки архітектури, а також вирішити питання про їх оптимальне використання. Йшлося також про реставрацію Гостинного Ряду і створення на його території торговельного центру, часткове відтворення втрачених елементів архітектурного ансамблю і т.п. [5, арк. 7; 57, арк. 1]. М. Брайчевський одним з перших порушив питання про відбудову Успенського собору [179, с. 24]. Відтак Г. Івакін цілком слушно, на наш погляд, вважає М. Брайчевського одним з натхненників і активних учасників інвентаризації пам'яток архітектури старої частини столиці України, в результаті якої було виявлено та врятовано від знищення чимало перлин старої архітектури, історичної «фонові» забудови, кожна споруда якої цікава вже тим, що відтворює певний етап історії міста [199, с. 20].

Не лише скарби старої архітектури Києва привертали увагу М. Брайчевського. Він був небайдужим і до стану пам'яток і в інших регіонах України. Так, у складі експедиції УТОПІК Михайло Юліанович досліджував, а згодом став ініціатором консервації історико-культурної пам'ятки в с. Буца Ямпільського району Вінницької області [58, арк. 37 – 38]. Крім того, комісія в

складі М. Брайчевського, М. Виноградової, К. Стецюк, Г. Щербини, створена за дорученням директора Науково-дослідного інституту теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури, вивчала стан історико-культурної спадщини в м. Кам'янці-Подільському, ознайомилася зі станом справ щодо охорони пам'яток [13, арк. 1]. Побував вчений і на Чернігівщині, коли у червні 1967 року за дорученням бюро громадської інспекції УТОПК разом Григорієм Логвином вивчав стан місцевих пам'яток. Під час відрядження вони мали змогу обстежити пам'ятки в Чернігові, Новгороді-Сіверському, Козельці та в с. Дехтярівці Новгород-Сіверського району [3, арк. 1].

Часто перебуваючи у подібних відрядженнях, усвідомлюючи значну історичну та культурну цінність таких українських міст, як Кам'янець-Подільський та Чернігів, М. Брайчевський поступово прийшов до переконання про доцільність створення на їхній основі міст-музеїв. Свою думку він підтверджував тим, що «в РРФСР, наприклад, містами-заповідниками стали Новгород, Суздаль, Ярославль, Кострома» [32, арк. 24]. Тимчасом Україна, на його погляд, теж мала ряд населених пунктів, які заслуговували цього: Нестерів (так у радянську добу називалася нинішня Жовква), Луцьк, Кременець, Кам'янець-Подільський, Чернігів. Проте, жодного такого комплексу тоді не існувало. Як писав у 1967 році Михайло Юліанович, «в Україні поки що таких міст-музеїв немає (є лише заповідні комплекси, як от Ольвія, Херсонес, Києво-Печерська Лавра)» [32, арк. 24].

Покращення становища у сфері охорони пам'яток історії та культури М. Брайчевський вбачав у цілеспрямованій державній політиці. На його думку, всі ці питання і проблеми, зрештою, не були такими вже важкими для розв'язання. Але ставити і вирішувати їх існувала потреба в республіканському масштабі: місцевій владі це було не під силу [32, арк. 27]. З проектом створення у Кам'янці-Подільському потужного культурно-історичного, просвітницького і туристичного (з орієнтацією на міжнародний туризм) осередку на взірць Суздаля до Ради Міністрів УРСР звернулися члени УТОПК, серед яких був і М. Брайчевський [14, арк. 2]. На думку авторів цього звернення, головною

перепорою на шляху створення такого міста-музею було недостатнє фінансування. Так, за їхніми підрахунками, станом на 1967 рік Кам'янецький Державний історико-архітектурний заповідник мав щорічно близько 400 тис. крб. фінансових надходжень (100 тис. централізовано і 300 тис. спецнадходжень). З них лише 150 тис. було підтверджено лімітами і могли бути реально використані для реставраційних і будівельно-ремонтних робіт. За підрахунками ж місцевого керівництва, лише для повного використання наявних потужностей було потрібно близько 800 – 1300 тис. крб. А для реалізації всієї програми було необхідно (орієнтовно) 25 – 30 млн. крб. (саме така сума була витрачена на створення комплексу в Суздалі) [28, арк. 3].

Проблема, як вважав М. Брайчевський, була в тому, що навіть виділені кошти не в повному обсязі йшли за призначенням. Так, після перебування на Чернігівщині Михайло Юліанович зауважив, що «в цьому [1967] році на реставраційно-ремонтні роботи в регіоні виділено значні кошти (190 тис. крб.), але є загроза, що вони протягом року не будуть використані. За 5 місяців цього року план виконаний лише на 18 %» [3, арк. 5]. Бачимо, що проблему некомпетентності місцевих держустанов вчений також не оминув своєю увагою. Наприклад, комісія з обстеження стану історико-культурної спадщини в м. Кам'янці-Подільському, в складі якої працював М. Брайчевський, звернула увагу громадськості на скандальний факт викрадення і розбазарювання золотого скарбу, знайденого під час ремонтних робіт у приміщенні Вірменської дзвіниці працівниками Кам'янецького Державного історико-культурного заповідника [15, арк. 10]. А затримку ремонту ратуші в Кам'янці-Подільському вчений пояснював відвертим нехтуванням буквою закону, викривши факт, що бюджетні дотації на її реставрацію становили 3200 крб., однак владою були найняті «халтурники» (всього за 2500 крб.), хоча за законом замовник не мав права вибирати собі виконавця робіт [32, арк. 26]. Такі ремонтні роботи відзначалися не лише «відмиванням» коштів, а й протизаконністю самої процедури, на чому неодноразово наголошував М. Брайчевський. Наприклад, у рапорті про стан пам'яток архітектури на Чернігівщині, поданому президії

правління УТОПК, читаємо наступне: «Проект реставрації Спаського собору м. Чернігова (автор: архітектор М. Гопкало) не обговорювався і не затверджувався обласним керівництвом. Також археологічні роботи навколо собору ведуться з порушенням існуючих правил» [3, арк. 1].

У найбільш «концентрованому» вигляді увесь скепсис М. Брайчевського щодо сучасного йому стану речей у пам'яткоохоронній сфері зустрічаємо в його неопублікованому фейлетоні «Архітектори-громили» (1969), який було написано як відповідь на «видатну статтю архітекторів А. Добровольського, А. Лободи, С. Покрилевського та інженера-економіста І. Бронштейна» у журналі «Строительство и архитектура» (№ 2 за 1969 р.). У своєму фейлетоні М. Брайчевський, використовуючи цитати з цієї статті, з сарказмом вказує на безглуздість і навіть злочинність проектів реконструкції історичної частини Києва. Відверте обурення Михайла Юліановича викликала ініціатива вище згаданих архітекторів демонтувати Київський Арсенал, як «одну з неприємних сторінок в історії Києва», яка «спотворює місто і наводить сум на мешканців». М. Брайчевський відверто іронізував стосовно такої позиції тогочасних «корифеїв» у сфері архітектури: «[...] і Луцький замок висадити в повітря, і Кам'янець-Подільський, і Хотинський, і Брестську фортецю безперечно» [39, арк. 3]. «Кілька пам'яток архітектури не завадить – Софія, Лавра, Андріївська церква, ще п'ять-шість споруд, не більше. Це – дорогі каміння-самоцвіти, яким потрібна оправа. Тому ми їх і оправимо за допомогою хмарочосів зі скла і бетону – так, щоб ніхто не здогадався, де вони стоять. А до Золотих воріт прибудуємо модерний ресторан. Ото краса буде!» [39, арк. 5]. Зважаючи на подібні проекти тогочасних архітекторів, М. Брайчевський не дарма запитує у сучасників: «А що ж таке архітектор? Великий Будівничий, чи Громило?» [39, арк. 6].

Такий стан речей був характерний не лише для 1960-х років, а й для пізніших періодів. У 1977 році, у виступі на засіданні київської міської організації УТОПК М. Брайчевський зазначав: «Маємо парадоксальне становище: Київ має непогану репутацію охорони пам'яток, його навіть

ставлять за приклад. Для цього є певні підстави: теоретична думка у нас справді стоїть досить високо, але теорія – одне, а практика – зовсім інше. Наші розробки втілюються в життя в Москві, в Тбілісі, в інших містах, але не в Києві» [10, арк. 2]. У зв'язку з цим М. Брайчевський відзначав і «вкрай незадовільну роботу» інспекції з охорони пам'яток при Головному архітектурно-проекційному управлінні київської міськради [10, арк. 4]. На думку М. Брайчевського, «цілком незадовільно працював інститут “Київ проект”, який було зобов'язано постановою Ради міністрів УРСР у короткий термін розробити проекти реконструкції Поштової площі, вул. Жданова (нині – вул. Сагайдачного – В. Г.), але розробка цих проектів не почалася, і невідомо, коли вона буде завершена» [19, арк. 1]. М. Брайчевський обурювався з того, що вище згадані установи відмовлялися розглядати проекти, які надходили не від їхніх службовців: «Всі їхні [...] рішення перебували в якості “недоторканих”. Критикувати їх просто заборонялося. Дозволялося тільки хвалити – всупереч містобудівній і філософській правді, всупереч здоровому глузду [...] Концепція зворушливо проста: якщо ти висловлюєшся проти явно недолугого проекту Українського філіалу музею ім. В. І. Леніна, отже ти проти Леніна і ленінізму. Якщо тобі не подобаються фонтани на площі Жовтневої революції (нині – Майдан Незалежності – В. Г.), отже ти проти Жовтневої революції і, як наслідок, проти радянської влади» [25, арк. 18]. М. Брайчевський критикував також непланованість забудови міста, несистематичність, невідповідність нової забудови історичній традиції.

Як альтернативу таким «геніальним» проектам та ідеям М. Брайчевський пропонував власні. Впродовж другої половини 1970-х років було здійснено інвентаризацію старого Подолу, на підставі якої розроблено і затверджено ПДП (проект детального планування) цього історичного району міста [9, арк. 1]. Саме тоді і з'явилася ідея заснування парку-музею у Києві. Одним із творців цього парку-музею «Старий Київ» був М. Брайчевський.

Проектом парку передбачалося:

а) розкриття і показ решток стародавніх споруд, що збереглися в землі;

- б) створення експозиції пам'яток монументальної скульптури давніх часів;
- в) будівництво приміщень для закритої експозиції археологічних колекцій.

Стару забудову урочищ Гончари і Кожум'яки передбачалося використати для організації туристичного центру. В будинках мали розміститися готелі, туристичні бази, готелі для приїжджих, їдальні, ресторани, магазини відповідного профілю, майстерні з вироблення сувенірів [34, арк. 1].

Підтримавши цю ідею, Київська міськрада виділила для її реалізації велику земельну ділянку, яка охоплювала найбільш важливі і цікаві в археологічному плані райони стародавнього міста – кромку старокиївського плато від Львівської площі до Андріївської церкви, територію першого київського городища («город Кия»), гору Замкову та урочища Гончарі і Кожум'яки з виходом на Поділ. Пізніше – у 1979 р. спеціальною постановою № 920 Київського міськвиконкому схили Старокиївської гори до підніжжя площі Калініна (нині Михайлівська – В. Г.) та вулиці Велика Житомирська були визнані архітектурним заповідником «Стародавній Київ» (затвердженим Кабінетом міністрів УРСР). І до цієї справи доклали чималих зусиль фахівці, об'єднані в УТОПК (зокрема і М. Брайчевський), Інститут археології АН УРСР та Науково-дослідний інститут з проблем містобудування [288, с. 51]. За ініціативою УТОПК, зокрема і М. Брайчевського, Хрещатик, від площі Ленінського комсомолу (нині – Європейська площа – В. Г.) до Бесарабської площі став охоронною зоною [59, арк. 24].

Михайлу Юліановичу належить ідея створення заповідної зони в м. Києві. М. Брайчевський визначив наступні межі заповідника: Поштова площа – вул. Ярославська – вул. Почайнинська – вул. Межигірська – схили Замкової гори (вздовж межі парку-музею «Старий Київ») – Львівська площа – Золоті ворота – вул. Свердлова (нині – вул. Прорізна – В. Г.) – площа Жовтневої революції (нині – Майдан Незалежності) – Володимирський узвіз – Поштова площа [17, арк. 1]. В основу такого планування лягла його робота протягом 1970-х років, коли вченим було виділено на території Києва кілька секторів найбільшого скупчення пам'яток, що негайно потребували ремонту.

М. Брайчевський нарахував 180 будинків, що підлягають негайній реконструкції. Серед найбільш відомих: Флорівський монастир, ансамбль Червоного майдану та ін. [див. докл.: 17, арк. 14 – 20].

Михайло Юліанович виступав проти використання швейною фабрикою «Юність» приміщень Флорівського монастиря. У листі до начальника відділу охорони пам'яток архітектури ГоловаПУ м. Києва Л. Горигіна М. Брайчевський висловлював протест з приводу розміщення в житлових будинках території Флорівського монастиря складу сировини швейного об'єднання «Юність»: «Просимо ГоловаПУ м. Києва вирішити питання про перспективне перебазування фабрики “Юність” і протезного заводу, [...] вніши в [...] Генплан міста (до 2000 року) відповідне положення; вирішити питання про статус Флорівського монастиря і про його власника» [26, арк. 2]. Особливої ваги, на думку М. Брайчевського, набувало вирішення питання про власника. Дослідник був переконаний, що «наявність великої кількості власників створює обстановку хаосу, дезорганізує творчі зусилля» [28, арк. 5].

М. Брайчевський доклав багато зусиль, щоб урятувати від перепланування й перебудови історичні будівлі Києво-Могилянської академії, які керівництво розміщеного в ній морського училища хотіло переобладнати на спорткомплекс (приміром, у Конгрегаційній залі за цим проектом передбачалося влаштувати плавальний басейн). Статті києвознавця, де повідомлялося про намір знищити визначну історико-архітектурну пам'ятку, сколихнули тоді не тільки громадськість України, а й небайдужу інтелігенцію за її межами [221, с. 12]. Так, стаття «Врятувати для століть» закликала громадськість Києва до протесту проти сваволі місцевої влади та кримінального покарання тих, хто ініціює будь-які роботи у заповідній зоні [84, с. 8]. Натомість, автори статті «Врятувати для століть» М. Брайчевський, О. Апанович, К. Стецюк та З. Хижняк пропонували створити на базі Києво-Могилянської академії «потужний центр культурно-масової роботи, [...] подібний до Софії Київської та Києво-Печерської Лаври» [84, с. 8].

На початку 1980-х років влада почала уважніше ставитися до проблем пам'яткоохоронної сфери. Основна причина таких змін вбачається у підготовці столиці УРСР до святкування її 1500-ої річниці і бажанні влади «зберегти обличчя» перед громадськістю.

У цей час М. Брайчевський розробив проект реконструкції території історичного центру Києва. Територіальні рамки проекту охоплювали кромку Старокиївського плато на відтинку між садибою Художнього інституту й Андріївською церквою. Це територія найдавнішого київського городища, заснованого на початку VII ст., і частково район так званих міста Володимира і міста Ярослава, закладених у кінці X та у першій половині XI ст., а також ремісничі райони давнього міста в Копировому кінці, в урочищах Гончарі і Кожум'яки та на горах Дитинці і Киселівці (літописній Хоревиці) [12, арк. 2].

Своєю практичною діяльністю і значними фінансовими внесками УТОПК сприяло відтворенню, реставрації та консервації численних пам'яток історії та культури. Такі заходи здійснювалися у зв'язку з певними історичними датами – т. зв. 1500-річчям Києва, 1000-річним ювілеєм хрещення Русі. Коштом Товариства реконструйовано Золоті ворота. Загалом же на реставрацію і дослідження пам'яток Києва, спорудження нових пам'ятників, створення музеїв Товариством за час його існування виділено близько 30 млн. крб. Це була приблизно третина від загальної суми коштів, витраченої Товариством на збереження пам'яток за 20 років [43, арк. 4]. Попри певний прогрес у царині збереження пам'яток, М. Брайчевський дещо скептично ставився до існуючого стану речей. Навіть наприкінці 1980-х років він твердив, що в Україні надзвичайно недосконалий облік пам'яток. Здійснюючи порівняння зі США, вчений зазначав, що «у нас у 100 разів менше пам'яток знаходиться в державному реєстрі» [43, арк. 15].

Активна громадська діяльність та принципова позиція УТОПК, а особливо деяких його членів, викликала значне незадоволення місцевої та республіканської влади. У своїх виступах на пам'яткоохоронних конференціях та подібних заходах М. Брайчевський зазначав, що у сфері охорони пам'яток

працює дуже багато випадкових людей. На думку вченого, все ще у кінці 1980-х років відчувався брак кваліфікованих реставраторів: «У Києві їх залишилося четверо (всі пенсійного віку) [...] Проекти, явно недоброякісні, виконані на нефаховому рівні і забраковані громадськістю (інтереси якої і представляло Товариство – Г.В.), мало не на “ура” проходять через містобудівельну раду ГоловаПУ» [47, арк. 3]. Влада втручалась і в роботу та внутрішню організацію УТОПК. У середині 1970-х років від роботи в Товаристві було усунуто Г. Логвина, Ю. Асєєва, І. Гончара, С. Кириченка, В. Шевченко, О. Компан, О. Апанович, М. Брайчевського, Л. Міляєву, Л. Граужіс та ін., а роль таких, на думку М. Брайчевського, заслужених діячів товариства, як К. Стецюк або В. Стрельського, було зведено до виконання функції “весільних генералів”» [47, арк. 9 – 10].

Отже, діяльність у збереженні, відновленні, обстоюванні від знищення українських історико-культурних надбань була важливим аспектом громадсько-політичної активності Михайла Брайчевського. Історик здійснив значну роботу у царині систематизації пам’яток української культури, у тому числі, власними силами склав реєстр пам’яток не лише у таких знакових для української культури містах як Київ та Кам’янець-Подільський, а й у менш «розпіарених» Острозі, Кременці, Дубно, та ін. М. Брайчевський стояв біля витоків організації створення УТОПК. Він же був одним із діяльних членів Товариства. У рамках діяльності Товариства здійснив кілька наукових експедицій до Чернігова, Кам’янця-Подільського, Переяслава-Хмельницького та інших українських міст для дослідження стану історико-культурних пам’яток. Михайлом Юліановичем було написано ряд газетних публікацій та підготовлено кілька доповідей, де піднімались проблеми збереження пам’яток історії та культури України. Завдяки активній громадській позиції М. Брайчевського до сьогодні збереглася низка історичних будівель, зокрема приміщення Києво-Могилянської академії, унікальний ансамбль Контрактової площі та Хрещатика. Вчений долучився до створення у Кам’янці-Подільському

історико-культурного заповідника, з кінця 1960-х років обстоював ідею створення у столиці України парку-музею «Старий Київ».

РОЗДІЛ 4. М. БРАЙЧЕВСЬКИЙ У ПРОЦЕСАХ СУВЕРЕНІЗАЦІЇ ТА УТВЕРДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

4.1. Участь вченого у створенні та діяльності Народного Руху України

Курс на «перебудову» радянського суспільства, реформування командно-адміністративної системи СРСР, прискорення соціально-економічного розвитку, розширення гласності, послаблення цензури у засобах масової інформації, проголошений Генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим на квітневому пленумі правлячої партії 1985 р., стимулював стрімкий розвиток демократизації суспільного життя в країні. Упродовж другої половини 1980-х років у республіках Союзу, зокрема і в УРСР, спостерігався складний процес суспільно-політичних зрушень, що супроводжувався виникненням неформальних груп і організацій [144, с. 61]. Вважається, що передумовою появи в СРСР неформальних громадсько-політичних груп та об'єднань став початок боротьби за скасування 6 статті Конституції СРСР 1977 р., коли була проголошена відмова від ідеологічних догм і перехід до концепції демократичного соціалізму, що включало пріоритетність загальнолюдських цінностей, введення прямих альтернативних¹⁰ виборів секретарів партійних комітетів, федеративний принцип побудови КПРС тощо [150, с. 14 – 15]. Всього на території України на 1990 рік діяло 15 таких об'єднань, яких з легкої руки В. Щербицького охрестили «екстремістськими» [62, арк. 23]. Проте, вважаємо, що вище наведене класичне формулювання причин виникнення опозиційних організацій у другій половині 1980-х років є дещо неповним і потребує принципового доповнення.

¹⁰ За політологічними та літературними канонами, формула «альтернативні вибори» звучала як нонсенс, будучи відвертим плеоназмом, бо будь-який вибір є альтернативним. Але у 1987 р., коли з вуст М. Горбачова вперше прозвучали ці слова, ніхто на це не звернув уваги: в радянській політичній практиці переважали вибори без альтернативи, але в комуністичній ідеології іменувалися найдемократичнішими з усіх можливих. Нововведення М. Горбачова було для СРСР дійсно радикальним, але він, скоріше за все, не передбачав, що введення класичної формули виборів виллється у політичну революцію, руйнівну не лише для командно-адміністративної моделі, але і для комуністичного режиму вцілому.

Необхідно зазначити, що саме партійна воля та політика М. Горбачова і його оточення, дали можливість існувати і легалізували діяльність громадських та громадсько-політичних організацій, хоча не можна не зауважити, що такі гасла, як «гласність», «перебудова», «нове мислення» призначалися переважно для того, щоб супроводжувати налагодження контролю над партією, державою й суспільством в ім'я проекту, досі позначеного ленінською ідеологією та волонтаризмом [271, с. 186]. Однак, процесу відродження громадсько-політичних рухів в Союзі РСР сприяло й те, що правлячий режим у другій половині 1980-х рр. відмовився від насильницьких методів боротьби з інакомисленням, звільнив із тюрем та заслання політичних в'язнів, дозволив існування «неформальних груп» та організацій різноманітних політичних напрямів [144, с. 63]. На думку сучасних істориків, саме національно налаштована інтелігенція в умовах лібералізації політичного курсу направила суспільну ініціативу в політичне річище, сформувала політичну опозицію владі [178, с. 285].

Проводячи свої реформи та будуючи нову демократичну модель соціалізму, М. Горбачов вирішив здобути підтримку незалежної громадськості. Запорукою успішності реформ мала б стати підтримка народу, що ілюструє наступна заява М. Горбачова: «Народ [...] гідно відповість на будь-який виклик, який кидає нам час» [115, с. 199]. Така політика мала б привести до рішучих змін в державі та суспільстві, у першу чергу, завдяки відстороненню консерваторів і бюрократів та очолення суспільства прихильниками Горбачова [197, с. 527; 290, с. 605]. У липні 1988 р. на ХІХ партійній конференції у програмі КПРС було здійснено переформулювання «несвоєчасної» мети побудови комунізму (обіцяного М. Хрущовим до 1980 р.) та її заміна гаслами про гласність, демократизацію і технічне переоснащення народного господарства. Більше того, на конференції вперше був проголошений курс на створення правової держави.

Радянська Україна також не стояла осторонь загальносоюзних політичних процесів. З початку 1989 року помітними стають намагання ЦК КПУ очолити

громадсько-політичні рухи в республіці. 24 березня 1989 року ідеологічний відділ ЦК організував «круглий стіл» – зустріч із представниками всіх творчих спілок і товариств. Було досягнуто згоди про необхідність об'єднання зусиль художньої і творчої інтелігенції для вирішення конкретних завдань перебудови у духовній сфері, вироблення комплексної програми розвитку української національної культури.

Курс на демократизацію радянського суспільства швидко набув власної життєвої сили, повернувшись, всупереч задуму архітектора перебудови, проти її творця. Розрив з ортодоксальною ідеологією був, безперечно, ініційований у верхах політичної ієрархії. Завдяки ставці на «демократизацію» та «гласність», вже у 1985 – 1987 рр. розширились межі дозволеного в публічній дискусії. У 1988 – 1989 рр. справа зайшла ще далі. До весни 1989 р. офіційно санкціонована гласність перетворилася у практично необмежену свободу слова [162, с. 72 – 73]. Ідейна відлига призвела до самоорганізації суспільства. З об'єкта політичного управління суспільство перетворилося у важливого суб'єкта політичного процесу [197, с. 531]. З'явилися досить потужні «неформальні» групи та політичні рухи, зокрема Народні фронти в Естонії, Латвії, Литві, республіках Закавказзя. Спочатку їх вимоги йшли в річищі розвитку резолюцій XIX партконференції, але з кінця 1988 року виявилися ознаки того, що їх не задовольняло розширення суверенітету республік в рамках СРСР. Шлях українського національного руху багато в чому збігався з траєкторією вказаних організацій, оскільки як і, наприклад, литовський Саюдіс, його представники спочатку ставили питання про федералізацію, лише згодом – про незалежність [172, с. 801]. У засобах масової інформації, на зборах, мітингах, організованих Народними фронтами, все частіше і гучніше лунали заклики про відновлення державності республік. Як згадує про ті процеси Ірина Мельник, на українську інтелігенцію «магічно подіяв приклад польської “Солідарності”, діяльність масових громадських організацій у балтійських країнах» [124, с. 98].

В Україні ж перебудовчі процеси мали і свої особливості. У 1985 – 1987 рр., коли гласність завойовувала позицію за позицією в Москві і в республіках Прибалтики, Україна була «заповідником застою». До вересня 1989 р. першим секретарем ЦК Компартії України залишався Володимир Щербицький, який мав стійку і цілком підставову репутацію консерватора. Причиною цього була політика русифікації України, що активізувалася за правління в республіці саме цього політичного діяча. Ідеологічною підставою посилення національної «нівеляції» була офіційна теза про створення єдиної спільності – т.зв. радянського народу. Конституція 1977 року проголосила завершення процесу створення «нового» радянського суспільства. «На основі зближення класів і соціальних прошарків, юридичної і фактичної рівності націй і народностей, їх братерської співпраці склалось нове історичне суспільство – радянський народ», – проголошувалося у Конституції [121, с. 3]. Така відверта антиукраїнська політика Кремля викликала спротив національно свідомої інтелігенції та пересічних громадян.

Розуміння Радянського Союзу як федерації рівноправних держав було розповсюдженим в середовищі українських інтелектуалів пізньорадянської доби, хоча, природно, кожна мисляча людина в СРСР розуміла й те, що насправді СРСР є жорстко централізованою унітарною державою. Щодо М. Брайчевського, то він ще у 1960-х роках у своєму творі «Приєднання чи возз'єднання» називав СРСР федерацією, зауваживши, що в основі національної політики СРСР діє принцип самовизначення націй, сформульований В. Леніним [101, с. 19]. Визначення Ю. Андроповим у промові на честь 60-річчя утворення СРСР Радянського Союзу єдиною державою [77, с. 8], було лише констатацією доконаного факту. Радянське керівництво активно протидіяло зростанню «відцентрових» настроїв в Україні. 3 серпня 1988 р. було підписано Указ Президії ВР УРСР «Про відповідальність за порушення встановлення порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій», яким передбачались серйозні санкції – від штрафу до позбавлення волі та виправних робіт на різні терміни. Ще одним

кроком влади у її намаганні нейтралізувати або упередити зростаючий вплив громадських організацій та їх рух до об'єднання і координації стало засідання комісії Верховної Ради УРСР з питань патріотичного та інтернаціонального виховання та міжнаціональних відносин 23 червня 1989 р., на якому було розглянуто питання про національну символіку. Наголошувалося на неприпустимості використання під час громадсько-політичних заходів жовто-блакитних прапорів та символів. Отож, тоталітарний світогляд керівників СРСР і радянської України ігнорував особливості українського народу й це було однією з рушійних сил суспільного вибуху, що стався в кінці 1980-х рр.

Таким чином, організаційне оформлення альтернативних до правлячої партії структур в Україні мало кілька основних причин. Це і воля вищого партійного керівництва (та його намагання використати широкий громадсько-політичний рух у своїх інтересах), і консервативна політика частини партійної еліти (особливо місцевої), і приклад та досвід польських та прибалтійських громадських рухів, і, насамперед, соціальний конфлікт інтересів народу та влади, розвиток суспільно-політичної думки у напрямку свободи і незалежності кожного народу, його право на самостійну національну державність [160, с. 80].

Як наслідок, Народний Рух України, що виник у 1989 році як широкий фронт, об'єднував різні за поглядами ідеологічні сили: від комуністів-реформаторів (котрі, як і М. Горбачов, сподівалися на реформування системи) до правих радикалів. Тому не дивно, що спочатку в назві Руху фігурували слова «за перебудову» [170, с. 7]. На думку сучасного дослідника історії НРУ Г. Гончарука, поява ідеї Руху була історично, соціально та психологічно обумовленою. Це явище зародилося у Києві серед інтелігенції, переважно у письменницькому середовищі [177, с. 30]. Вперше пропозиція щодо створення Народного фронту України (на кшталт прибалтійських) прозвучала на екологічному семінарі в Союзі письменників України (СОУ) у виступі Фоки Бурлачука в жовтні 1988 р. Цю ідею було підтримано Сергієм Плачиндою, однак жодних рішень з цього питання так і не було прийнято [130, с. 48]. Вдруге така пропозиція прозвучала на партійних зборах Київської філії СПУ,

але і цього разу її проігнорували. Невдовзі при партійному комітеті Спілки письменників України сформувалася ініціативна група «сприяння перебудові» [64, арк. 20]. Наприкінці листопада 1988 року за ініціативи Івана Драча відбувається її реорганізація у Народний фронт [130, с. 48]. Одночасно, подібна група виникла й в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, і незабаром на партійних зборах у цій установі було прийнято рішення про об'єднання обох груп та розробку документів щодо створення Народного фронту України, який буде мати назву «Народний рух України» (НРУ).

Ще на грудневому засіданні парторганізації СПУ проект документів зі створення НРУ не був схвалений, однак вже в січні було завершено підготовку проекту програми НРУ та звернення до українського народу. 30 січня проект програми НРУ був схвалений колективом Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, а 16 лютого 1989 року його було опубліковано у газеті «Літературна Україна» [130, с. 48]. Дещо пізніше, 27 лютого, секретар ЦК КПУ Юрій Єльченко на засіданні президії АН УРСР засудив проект програми НРУ [70, арк. 147 – 148], однак політична кон'юнктура на той час вже не сприяла проведенню жорсткої партійної лінії.

Важко встановити, чи брав Михайло Брайчевський діяльну участь у процесі підготовки або публікації основоположних документів НРУ. Ю. Кухарчук пише, що Михайло Юліанович «брав активну участь у розробці політичної програми цієї організації, пропонував своє бачення розвитку України за нових історичних умов, дискутував з питань державного будівництва. Його нестандартні, завжди насичені цікавими фактами й оригінальними думками виступи збирали велелюдні аудиторії, його поважали навіть опоненти, до його думки прислухалися лідери політичних партій» [220, с. 23]. Однак, жодних згадок прізвища М. Брайчевського у зв'язку з роботою над створенням НРУ в документах не знаходимо аж до вересня 1989 року, тобто до часу проведення Установчого з'їзду «НРУ за перебудову». Зважаючи на те, що свого часу М. Брайчевський читав лекції у Спілці письменників України і взагалі належав до знаних інтелектуалів-інакодумців, вірогідність

його впливу на формування Статуту є високою. Проте, якогось вирішального впливу він, скоріше за все, не мав, оскільки найвпливовіших лідерів національно-визвольного руху, як правило, викликали «на килим» до ЦК КПУ. Серед таких зустрічаємо Івана Драча, Бориса Олійника, Дмитра Павличка, Юрія Мушкетика. До комісії партійного контролю при ЦК КПУ на розмову було викликано В'ячеслава Брюховецького [287, с. 53]. Михайло Брайчевський не згадується у подібних справах.

Громадянська активність М. Брайчевського як одного з чільних прибічників перебудовчих процесів в Україні стає помітною, фактично, з 1987 року, коли вчений став одним з редакторів колонки під назвою «Перебудові – зелену вулицю» у газеті «Літературна Україна», де публікувалися звернення громадян Союзу РСР зі словами підтримки перебудовчим процесам в країні [95; 96]. Безумовно, що його робота в газеті яскраво демонструвала політичні погляди М. Брайчевського. Водночас ймовірно, що громадянська залученість такого кшталту значного впливу на формування НРУ не мала. Так, у «Записці завідувача ідеологічного відділу ЦК Компартії України Л. Кравчука про спроби створення в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка осередку НРУ» зазначалося про активну лекційну й агітаторську діяльність І. Драча, Д. Павличка, М. Поповича, але про М. Брайчевського не згадувалося [130, с. 59].

Ймовірно, М. Брайчевського самого агітували приєднатися до «Народного Руху України за перебудову». Як згадував М. Попович, залучення Михайла Юліановича до НРУ стало потужним стимулом для діяльності цієї організації, важливим фактором довіри до неї, вагомим свідомством того, що це серйозна сила українського народу, зокрема й інтелігенції. Скоріше за все, така позиція верхівки НРУ була продиктована, тим, що на зламі 1988 – 1989 рр. Михайло Брайчевський після тривалої наукової ізоляції знову опинився в епіцентрі уваги наукового співтовариства. Це сталося у зв'язку із публікацією його твору «Утвердження християнства на Русі» (1988). Концепція Аскольдового хрещення Русі та критика активного поборника язичництва –

князя Володимира – викликала активне обговорення серед теологів, у тому числі й найвищого рангу. Ознайомившись із цією працею, папа Римський Іоанн-Павло II запросив М. Брайчевського на особисту аудієнцію до Ватикану. Це, звісно, викликало певний резонанс та відновлення інтересу до творчості вченого (зауважимо, що влада так і не дозволила Михайлу Юліановичу зустрітися з понтифіком, пояснивши заборону на виїзд незадовільним станом здоров'я) [220, с. 22]. Як наслідок, творча спадщина М. Брайчевського стає доступною широкому загалу. У квітні 1989 року в газеті «Літературна Україна» вперше на Батьківщині було опубліковано його працю «Приєднання чи возз'єднання: критичні замітки з приводу однієї концепції». Найбільш вірогідно, що саме публікація «Приєднання чи возз'єднання» і сприяла тому, що М. Брайчевському запропонували виступити на Установчому з'їзді НРУ, оскільки цей твір засвідчував, наскільки вчений відрізнявся від своїх колег по цеху і був близьким до рухівських ідей поглядами на українську державність, українсько-російські відносини, ставленням до СРСР.

Структурно «НРУ за перебудову» оформився на Установчому з'їзді у Києві 7 – 10 вересня 1989 р. На ньому було обговорено різноманітні аспекти політичного та соціально-економічного життя, міжетнічних взаємин у республіці, звернено увагу на знакові для українського народу події історичного минулого та перспективи майбутнього державотворення, ухвалено Програму і Статут, а також обрано керівні органи НРУ. Одну з доповідей під назвою «Витоки, розвиток та перспективи української державності» (в журналі «Український історик» вона була опублікована під назвою «Про українську державність» [103]) на ній виголосив М. Брайчевський [69, арк. 65 – 72]. Основним мотивом його виступу було доведення безперервності, тягlosti українського історичного процесу. Зокрема, вчений зазначав, що «Київська держава розпалася внаслідок монгольської навали. Але прямим нащадком її було Перше українське королівство, створене Данилом Галицьким» [36, арк. 4]. Вже таке формулювання фактично європеїзувало українську державницьку традицію, оскільки М. Брайчевський прирівняв Данила Галицького швидше до

європейських монархів: Капетингів чи Плантагенетів, а не до північно-руських самодержців (Олександр Невський, Іван Калита).

Київське велике князівство сер. XV ст. М. Брайчевський вважав правонаступником Галицько-Волинського князівства, назвавши його «Другим українським королівством», зауважив, що його існування було втіленням «невмирущого потягу українського народу до державності», а опісля функцію її носія взяла на себе Запорізька Січ. Окрім того, вчений звинуватив більшовицький уряд В. Леніна у підписанні Брест-Литовського мирного договору з Центральними країнами, який, на думку М. Брайчевського, призвів до німецько-австрійської окупації України і «наглого перервання процесу державного будівництва» [36, арк. 8]. Дивно, але ці тези Михайла Брайчевського не викликали особливого занепокоєння з-боку партійних бюрократів. В «Інформаційному матеріалі ідеологічного відділу ЦК Компартії України про Установчий з'їзд НРУ в Києві 8 – 10 вересня 1989 р.» зазначено, що «основна частина виступу М. Брайчевського присвячена більш-менш об'єктивному висвітленню історичного шляху української державності» [130, с. 124].

Однак, набагато більше занепокоєння у партійців викликала теза про те, що «в сучасному світі краще живуть маленькі держави». І дійсно, Михайло Юліанович наголошував, що «найкращі умови матеріального життя демонструють маленькі держави – як-от Бельгія, Нідерланди, Швеція, Норвегія, Ісландія, Греція і т.д., саме там маємо найвищий життєвий рівень. Та й досвід наших прибалтійських республік в період їхньої державної незалежності виглядає дуже повчальним» [44, арк. 7]. Ці слова вченого дійсно мали реальне підґрунтя, тому що на тлі величезної економічної кризи у Радянському Союзі, продовольчого дефіциту в країні економічний розвиток розвинених країн Європи безперечно вражав пересічних радянських громадян. Тому і не дивно, що М. Брайчевський піддав сумніву доцільність існування СРСР, зазначивши: «Перед нами постає питання про життєвість, доцільність і необхідність подібної колосальної федерації, що становить шосту частину земної кулі.

Колись цим колосом дуже пишалися і уважали його за величезне досягнення людства. Нині панує зовсім інша тональність» [44, арк. 7]. М. Брайчевський наголосив на необхідності «розпуску сталінсько-брежнєвського Союзу і заміні його об'єднанням незалежних держав, кожна з яких на свій розсуд має вирішувати проблеми власного державного устрою та напрями політичної діяльності. За сьогодишньою термінологією, йдеться про заміну федеративного устрою конфедерацією» [44, арк. 8 – 9]. При цьому він зауважував, що в разі визнання «необхідності створення замість СРСР в його сьогодишньому вигляді нового об'єднання на ґрунті повної добровільності і нічим не обмеженого суверенітету, то маємо визнати принципову неприпустимість існування не тільки “сильного”, а й взагалі будь-якого центру. Не повинно бути загальносоюзних міністерств та відомств. Не повинно бути єдиної армії, підвладної самому тільки Центру. Замість усього того потрібний лише один координаційний орган, створений на суворо паритетній основі» [44, арк. 9]. Такі заяви М. Брайчевського у ЦК охрестили «провокаційними».

Питання федералізації було не єдиним, на якому зупинився Михайло Юліанович. Вчений став одним з небагатьох учасників Установчого з'їзду, хто відкрито поставив питання про утворення незалежної України, зазначивши, зокрема, наступне: «Вироблена система політичної безпеки та стабільності, репрезентована ООН та її інститутами, виключає насильницьку інкорпорацію дрібних країн великими і сильнішими. І якщо в наш час благополучно існують не лише традиційні малятка на кшталт Люксембурга, Андорри чи Сан-Марино, а й такі крихітки, як острів Маврикій, або Барбадос і ніхто їх не збирається завойовувати, ніхто їм не думає загрожувати, – то чому ж не можуть існувати, як цілком незалежні держави Україна з її 50 млн. населенням чи маленька Естонія?» [44, арк. 8]. Такі заяви в ЦК КПУ потрактували як екстремістські. Зокрема, в «Інформаційному матеріалі ідеологічного відділу ЦК Компартії України про Установчий з'їзд НРУ в Києві 8 – 10 вересня 1989 р.» читаємо: «Члени КПРС, народні депутати СРСР, представники творчої інтелігенції, по суті, не намагалися ввести з'їзд у конструктивне русло, не дали відпору

антирадянським, антипартійним промовам. Навпаки, окремі з них (письменники П. Мовчан, І. Драч, С. Плачинда, народний депутат СРСР С. Конєв, історик М. Брайчевський та інші) у багатьох озвучених позиціях зблизились з націоналістично-екстремістськими, клерикальними елементами» [130, с. 108]. Після цього виступу прізвище Михайла Брайчевського було внесене до так званого «Чорного списку» осіб, що потрапили під пильний нагляд КДБ у зв'язку з діяльністю НРУ [76, арк. 13 (зв)].

Варто зауважити, що на час формування програми Руху (до осені 1989 р.), його лідери не заявляли про вимоги незалежної України. Натомість наголошувалося на федеративному устрої Союзу, республіканському госпрозрахунку, відродженню національної культури [131, с. 3; 171, с. 17]. За результатами Установчого з'їзду було прийнято статут «НРУ за перебудову» (zareєстрований Постановою Ради міністрів УРСР від 9 лютого 1990 р.). Незважаючи на деякі вияви поміркованості (зокрема зазначалося, що «Рух як громадська організація діє відповідно до своєї Програми та свого Статуту в межах Конституції Союзу РСР, Конституції Української РСР, законів Союзу РСР та законів Української РСР [71, арк. 2 – 3]»), лейтмотивом Статуту було прагнення до побудови незалежної Української держави. Це підтверджується пунктом 2 «Загального положення Статуту Народного Руху України», де було зазначено, що головною метою діяльності НРУ була «побудова в Україні демократичного й гуманного суспільства, в якому буде досягнуто справжнього народовладдя, добробуту народу й умов для гідного життя людини, відродження та всебічного розвитку української нації, забезпечення національно-культурних потреб усіх етнічних груп республіки і перетворення республіки у дійсно суверенну Українську державу» [73, арк. 18]. Зважаючи на те, що відкрито ідею української державності на Установчому з'їзді виголосили В'ячеслав Чорновіл та Левко Лук'яненко, які вказали на «природне право українського народу на власну незалежність», Василь Берладяну, який завершив свій виступ словами: «Хай живе незалежна Україна» та

М. Брайчевський, з великою долею вірогідності можемо говорити про вплив останнього на зміни в ідеологічній платформі НРУ.

Попри надзвичайно жорсткий тиск з боку чинної влади, рухівські ідеї оволодівали свідомістю українців, які все частіше і масово були готові підтримувати політичні заходи Руху [185, с. 45]. Українська громадськість сприймала Народний Рух України, як «справжнього виразника єдиної волі українського народу, людей інших національностей, що проживали на території України та інтересів українців за кордоном» [65, арк. 5]. Це пояснюється, насамперед, його значним творчим потенціалом. Так, завідувач ідеологічним відділом ЦК КПУ Олександр Попович у грудні 1989 р. в інформаційній довідці повідомляв наступне: «Народний Рух України за перебудову має підтримку серед вчителів, лікарів, інтелігенції» [цит. за: 185, с. 44]. Згідно з дослідженнями Г. Гончарука, «кожен четвертий член Руху був інженерно-технічним працівником, кожен третій – представником творчої інтелігенції або викладачем, кожен восьмий – ученим» [177, с. 133].

Якраз спираючись на підтримку широкої громадськості, НРУ вдалося провести низку політичних заходів, найпереконливішим з яких був «живий ланцюг» між Києвом і Львовом 21 січня 1990 р. Він був присвячений річниці об'єднання 22 січня 1919 р. Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки. В Києві мітинг відбувся при незліченній людності з усіх куточків України на майдані біля Софійського собору, де у 1919 році вперше було проголошено соборність України і звідки починався ланцюг 1990 р. На мітингу, який вів Дмитро Павличко, виступили Олесь Гончар, Юрій Мушкетик, Павло Мовчан та Володимир Яворівський [185, с. 45]. Основний зміст виступів зводився до уславлення акту з'єднання УНР і ЗУНР та закликів до активної боротьби за незалежну самостійну українську республіку [209, с. 82]. Було прийнято резолюцію, в якій пропонувалося 22 січня вважати святом Соборності України. М. Брайчевський не виступав на цьому мітингу, однак став автором відозви до української громадськості під назвою «До народу України. Звернення з приводу об'єднання

УНР та ЗУНР». Цей документ він підготував найвірогідніше саме з ініціативи керівництва Руху. Мітинг був організований зокрема й для агітації перед березневими виборами 1990 року до Верховної Ради УРСР. Відтак відозва Михайла Брайчевського мала просвітницький і агітаційний характер, у ній прослідковується чітка позиція вченого щодо політичного майбутнього України, а саме – обґрунтування слушності й необхідності її незалежності. Зокрема, він зазначав: «Рух виступає за вільну, незалежну суверенну Україну, за те, щоб усі, хто живе в ній, були не заручниками союзних міністерств та відомств, бюрократично-командної системи, яка не хоче віддавати владу, а повноправними господарями в своєму домі, своїй державі [...]. Хай живий людський ланцюг між Києвом і Львовом символізує глибинну історичну цілісність нашого народу, спільність доль і устремлінь усіх людей від Карпат до Донбасу, від Полісся до Криму – устремлінь до творення вільної суверенної України» [16, арк. 1 – 2].

Акція 21 січня 1990 року призвела до посилення процесів консолідації українського суспільства з одного боку, а з іншого – стала приводом для початку активної передвиборчої кампанії [68, арк. 42]. Як зазначає Мартін Малія, «Україна згуртувалася навколо організації Рух» [230, с. 468]. Як наслідок, на перших альтернативних виборах Народний Рух України отримав ледь не 25% мандатів до Верховної Ради УРСР і сформував більшість у значній частині місцевих Рад у Західній та Центральній Україні. Таким чином, «до літа 1990 року в багатьох частинах СРСР, в тому числі і в Україні, існувало двовладдя» [230, с. 468]. Незважаючи на активну позицію в процесі створення НРУ, М. Брайчевський не увійшов до партійних списків Руху. Проте він і надалі продовжував діяльність, спрямовану на підтримку НРУ, пропагування його ідей.

Одним з наріжних каменів діяльності НРУ було використання історичної пам'яті як засобу консолідації суспільства й основи для відбудови суверенної, соборної Української держави [210, с. 151]. У перший рік свого існування Рух організував ряд великих масових заходів, метою яких була боротьба за

державну незалежність, відродження української нації, відтворення історії українського народу й державності [185, с. 48]. На противагу агітаційно-пропагандистській роботі КПУ, яка сконцентрувалася навколо проблем «соціально-економічного розвитку, охорони навколишнього середовища» [63, арк. 8], свою пропагандистську роботу Рух побудував з акцентом на виховання історією. Безперечно, що М. Брайчевському відводилася значна роль у такого роду діяльності. Він виступав в історичних радіопрограмах, висвітлюючи теми з періоду Київської Русі та української ранньомодерної історії.

Ще одним аспектом освітньої та агітаційної діяльності НРУ була роз'яснювальна робота та комемораційні заходи, спрямовані проти «культу Леніна». Виявом таких дій був демонтаж його пам'ятників. Перший пам'ятник В. Леніну був демонтований 1 серпня 1990 р. у місті Червоноград Львівської області згідно з рішенням місцевої ради народних депутатів. Через тиждень такий же пам'ятник було знесено в обласному центрі – Тернополі. У вересні зникли пам'ятники вождя у Львові, Івано-Франківську, Коломиї, Радехові, Дрогобичі. Ці акції викликали значний резонанс у суспільстві, причому не завжди однозначний (одна частина рішуче виступала за «ленінопад», а інша, згідно з характеристикою ЦК КПУ, – «піддалася впливу націоналістичних, антирадянських сил» [67, арк. 257]). Усвідомлюючи важливість цивілізованого вирішення цього болючого для України питання, М. Брайчевський підготував статтю «Не сотвори собі кумира. Про демонтаж пам'ятників В. І. Леніну». У ній висвітлив свій погляд не лише на причини та хід знесення пам'ятників В. Леніну, а й запропонував методи його здійснення. Зокрема, Михайло Юліанович вказував, що більшість таких пам'ятників не мають жодної мистецької цінності. На його думку, значна частина музеїв В. Леніна «із справжніми музеями не мали нічого спільного, а становили собою радше храми, розраховані на релігійні відправи (до пам'ятників В. І. Леніну ходили урочистими процесіями, покладали до їхнього підніжжя квіти і вінки. В школах 1 вересня проводилися “Ленінські уроки”, у квітні по всіх містах і селах відбувалися Ленінські суботники і т.д.)» [33, арк. 3].

Емоційна атмосфера, в якій відбувався «ленінопад» зламу 1980-х – 1990-х років, була неоднозначною. Сучасний історик тих подій Г. Касьянов зазначає, що «вигляд звичної атлетичної фігури з енергійно простягнутою рукою, при демонтажі безпомічно висячої на металічному тросі крану, вражав свідомість і викликав не зовсім приємні аналогії» [207, с. 27]. Це розумів і М. Брайчевський, запропонувавши «здійснювати демонтаж без публіки (наприклад, у нічний час)», оскільки, на його думку, «подібні акції, перетворені на видовища, здійснювали поганий вплив на психіку, пробуджували найгірші і найнебезпечніші, деструктивні інстинкти» [33, арк. 7].

Організований партійними органами протест був вельми кволим. Риторика про поганого Сталіна і правильного Леніна вже виглядала непереконливою, спроби подати демонтаж як акт вандалізму для громадськості західних областей України, якими, власне, обмежився тодішній «ленінопад», не мали успіху. Однак М. Брайчевський вважав, що прийняття остаточного рішення щодо демонтажу пам'ятників «вождю світового пролетаріату» слід доручити компетентному органу – а саме УТОПК, який мав би скласти список тих пам'ятників, що мали культурну та історичну цінність і могли уважатися за пам'ятки, задля попередження актів вандалізму. «Внесені до такого списку об'єкти, – зауважував М. Брайчевський, – мали б підлягати збереженню та охороні» [33, арк. 7].

25 – 28 жовтня 1990 р. відбулися II Всеукраїнські збори Руху. На відміну від першого з'їзду НРУ, збори мали яскраво виражене антикомуністичне спрямування. На них Рух відверто й остаточно оформився як антикомуністична, опозиційна КПРС організація [169, с. 132]. Збори стали ключовими у питанні формування ідеологічної платформи НРУ. Зокрема, було визначено кінцеву мету діяльності Руху – «побудову незалежної демократичної Української держави» [72, арк. 26 (зв); 74, арк. 239]. Ці збори також пройшли за участі М. Брайчевського, хоча і не такої значимої, як на Установчому з'їзді. Так, його прізвище було відсутнє у списку учасників й спеціально запрошених гостей [66, арк. 55]. Проте, у рамках цього рухівського зібрання Михайло

Юліанович взяв участь у «круглому столі» (у ньому брали участь переважно науковці), що був організований під час його роботи і присвячений обговоренню нового Союзного договору¹¹. Михайло Брайчевський виступив із доповіддю «Про новий союзний договір». В основному його доповідь звелася до обґрунтування кількох основних постулатів: скасування загальносоюзних інституцій, відмови від спільних збройних сил, неприпустимості подвійного громадянства і надання російській мові статусу державної [45, арк. 7]. Фактично, М. Брайчевський виступав за демонтаж СРСР як держави.

Це було практично суголосним рішенням II Великих Зборів НРУ. В Ухвалі Других Великих Зборів НРУ «Про Союзний договір» читаємо: «Тільки відмова від Союзного договору забезпечить в Україні міжнаціональний мир, звільнить Росію від “обов’язку” захищати цілісність імперії, тим самим скерувавши її потенціал на розв’язання своїх внутрішніх проблем. Тільки відмова від Союзного договору може здійснити демілітаризацію життя, конверсію військової промисловості, перетворення імперської армії, яка тримає в тривозі весь світ, в армії суверенних держав, обов’язком яких буде тільки захист власної території. Ми виступаємо проти Союзного договору, бо він є гарантом подальшого існування всевладдя КПСС, замінюючи собою 6 статтю брежнєвської конституції» [130, с. 182 – 183]. НРУ виступав лише за відмову від Союзного договору, вбачаючи у цьому «необхідну умову перетворення України в суб’єкт міжнародного права» [72, арк. 22 (зв)].

Суттєвою вадою НРУ як громадсько-політичної сили була недооцінка економічних аспектів становлення державності. Семюель Гангтінгтон з цього приводу зауважував, що «до економіки революціонери є байдужими, економічна криза видається їм невеликою платою за розширення і

¹¹ У проекті договору республіки йменувалися суверенними державами, а сам Союз – Союзом Незалежних Держав (СНД). Задля досягнення компромісу М. Горбачову довелося пожертвувати ідеями соціалістичного вибору та радянського устрою. Ні народи, ні республіканські політичні еліти не бажали мати нічого спільного ні з соціалізмом, ні з радянською владою. Багато ключових питань (розподіл фінансів, організація податкової системи) чітко не формулювалося. Навіть питання про політичний устрій не було висвітлено. Союзне керівництво передбачало, що ці питання будуть вирішуватися на переговорах протягом ратифікації угоди та розробки нової Конституції.

самовизначення суспільства» [283, с. 311]. Перші документи, що регламентували роботу НРУ (Програма і Статут) містили пропагандистські тези на зразок: «Рух сприятиме економічному відродженню України», «Економічний суверенітет республіки повинен забезпечуватися наданням їй політичної свободи».

Економісти, що входили до складу Руху, бачили засоби подолання кризи вітчизняної економіки лише в усуненні її першопричин. Однією з таких було, на думку В. Черняка, «одержавлення всього і вся: засобів виробництва, людини, партії, ідеології, науки і культури» [285, с. 106]. Лідерам НРУ в кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. було притаманне надмірне звернення до історії та надія на «економічне диво». Наприклад, з ініціативи В. Яворівського Верховна Рада УРСР цілком серйозно розглядала питання про націоналізацію скарбу Павла Полуботка (вважається, що доля кожного українця складає 300 тис. фунтів стерлінгів) [207, с. 24]. Як згадує Л. Кравчук, влада вбачала роль України у тому, щоб більше вкладати у спільний бюджет, а не виробляти для себе. Саме тому набували поширення надії на швидке економічне зростання в умовах незалежності [122]. Зокрема, Михайло Швайка був переконаний, що після виходу зі складу СРСР, Україна заживе щасливо і заможна, оскільки 90 % прибутків, які до цього забирала Москва, залишатимуться в Україні [242, с. 123]. Утопічні ідеї такого кшталту панували в економічній доктрині НРУ.

Окрім того, лідери НРУ вважали, що держава повинна якомога швидше звільнити економіку від своєї присутності. Рухівські економісти твердили, що «єдиною економічною функцією держави є регулювання кількості грошей в обігу і контроль над інфляцією» [75, арк. 15]. На думку Сергія Падалки, Рух «сповідував стару, віджилу в Європі ліберальну концепцію безмежного панування у суспільстві приватної власності, у той час, як у світі велика увага приділялась посиленню колективного характеру економічних відносин, в тому числі і на основі соціального партнерства (компанії – партнерства, корпорації)» [242, с. 124].

М. Брайчевський, безперечно, бачив слабкі місця в ідеології та економічній доктрині Руху. Саме тому, спостерігаючи за невдалими спробами терапії української економіки, вчений написав «Відкритий лист до керівників Руху», де виклав свої думки щодо економічної ситуації в Україні та методів її поліпшення. Однак, з тексту бачимо, що він багато в чому перебував під впливом тих же ідей, що й лідери НРУ. Зокрема, в унісон з економічною доктриною Руху Михайло Юліанович зазначав наступне: «Головною (коли не єдиною) причиною усіх господарських негараздів є державна власність на знаряддя і засоби виробництва. Поєднання в одних руках політичної та економічної влади неминуче приводить до тоталітаризму, деспотії та беззаконня. Державна власність породжує господарський нігілізм, відсутність зацікавлення у своїй праці. Це стосуються як безпосередніх виробників, так і багатоступеневого виробництва, а це в свою чергу тягне деградацію усієї економіки. Виробництво стає нерентабельним і животіє за рахунок державних дотацій, що лягають важким тягарем на плечі платників податків. Кардинальне розв'язання проблеми передбачає ліквідацію державної власності на знаряддя та засоби виробництва» [51, арк. 3]. Головним заходом влади, на думку М. Брайчевського, мало стати повне усунення держави від економічної діяльності суспільства. Вчений вважав, що для цього треба негайно ліквідувати усі міністерства, державні комітети та відомства господарського профілю.

Аспектом, який займав чільне місце як у економічній доктрині Руху, так і в поглядах М. Брайчевського, були земельні відносини та проблеми реформування сільського господарства. НРУ – одна з перших громадсько-політичних сил в Україні, яка заявила про необхідність проведення радикальної земельної реформи та закріплення за селянами права самим обирати як форму господарювання, так і форму володіння землею. Вже у перших установчих документах НРУ бачимо його намагання якнайшвидше скасувати колгоспно-радгоспну систему. Основною формою господарювання рухівці вважали фермерство. На зламі 1980-х – 1990-х рр. значна частина політиків і науковців перебувала в полоні спрощених уявлень про способи реформування аграрного

сектору України. Вважалося, що висока мотивація селянина до ефективної виробничої діяльності може забезпечуватись тоді, коли він стане власником усього набору використовуваних ним виробничих ресурсів, у тому числі їх базового компоненту – землі.

Такої ж думки був і Михайло Брайчевський. Це підтверджується наступною тезою з «Листа» авторства вченого, де читаємо: «Колгоспи і радгоспи, які давно вже довели свою господарську неспроможність, мають бути розпущені» [51, арк. 5]. Михайло Юліанович закликав відмовитися від дотацій нерентабельних колгоспів і радгоспів. Окрім того, він запропонував більш радикальний захід – обмежити максимально допустиму межу приватного землеволодіння до 40 га. Отож, ліквідацію великого сільськогосподарського виробництва вчений вважав засадничим принципом виходу економіки з кризи.

Підтвердження для своїх ідей щодо реформування українського села М. Брайчевський, як і лідери Руху, шукав у історичних прикладах. Зокрема, тезу про те, що «латифундійне землеволодіння всюди, де воно брало гору над парцелярним (фермерським), тягло за собою деградацію сільського господарства, а далі – й загальну економічну кризу» він обґрунтовував прикладами з античної історії: «В античні часи Італія поряд з античною Надчорноморщиною була житницею Греції, яка не мала власного хліба. В I ст. н. е. латифундія в Римі перемогла парцелу, внаслідок чого імперія вже не могла себе прогодувати і змушена була ввозити збіжжя з Єгипту та тої ж Надчорноморщини. Остання зберегла парцелу, як основну форму сільськогосподарської організації, а відтак не тільки забезпечувала хлібом власні потреби, а й годувала тих же римлян» [51, арк. 4].

Одна з ключових тез М. Брайчевського стосовно перебудови української економіки полягала в обстоюванні необхідності негайного переходу до ринкової економіки. Саме у цьому аспекті зустрічаємо критику вченим економічної доктрини НРУ. М. Брайчевський, на протипагу рухівським економістам, закликав до повного усунення держави від регулювання економічних процесів: «Те, що у нас називають ринком, жодного відношення

до справжньої ринкової системи не має. Ринок не може підлягати державним структурам, його не можна “регулювати”. Словосполучення “регульований ринок” штучне; якщо ринок регулюється, то це вже не ринок» [51, арк. 2]. Отож, «чисту» ринкову систему Михайло Юліанович вважав панацеєю для української економіки.

М. Брайчевський не поділяв поглядів творців економічної доктрини Руху щодо проблеми безробіття. Якщо офіційна лінія НРУ передбачала боротьбу з цим явищем, то Михайло Юліанович був переконаний, що «безробіття – необхідний фактор в усіх цивілізованих країнах. Без цього неможливо забезпечити ретельне ставлення робітника до своєї справи. Нормальний принцип господарювання полягає у тому, що єдиним джерелом прибутків (а отже і засобів існування) має бути праця в усіх її різних видах (матеріальне виробництво, управління соціальними процесами, духовна творчість і т.д.). І всюди пропозиція має переважати попит; це повною мірою стосується й товару “робоча сила”» [83, с. 4].

Бачимо, що з 1992 року активна фаза діяльності Михайла Юліановича в лавах НРУ практично завершується, найвірогідніше, не з його ініціативи. До такого висновку приходимо тому, що вже на II з’їзді НРУ прізвище М. Брайчевського, як уже зазначалося вище, було відсутнім серед його учасників. Окрім того, вчений так і не став «партійцем» у повному розумінні цього слова, багато в чому через розходження з лідерами Руху у кількох важливих позиціях. Нагадаємо, що саме у «Відкритому листі до керівників Руху» вчений відзначив актуальність деяких постулатів марксизму, що йшло врозріз з ідеологічною платформою НРУ. Відхід Михайла Юліановича від співробітництва з НРУ, ймовірно, можна пояснити не тільки ідеологічними його розходженнями з «генеральною лінією» НРУ, а й процесами поступової втрати Рухом свого значення як об’єднуючої сили демократично орієнтованих груп українського суспільства через певну його ідеологічну аморфність, лідерські якості її окремих лідерів [183, с. 33].

Отже, становлення НРУ як громадсько-політичної організації та перші його кроки як політичної сили відбувалися за активної участі М. Брайчевського, яка полягала не стільки в роботі практичного, організаційного характеру, скільки у своєрідній інтелектуальній підтримці та «мозкових атаках» рухівської політичної платформи. Втім, з сьогоденного погляду, не всі ідеї М. Брайчевського виглядають слушними, а радше даниною поширеним на світанку незалежності України завищеним очікуванням від самого факту незалежності, які (як показала сучасна історія) не завжди узгоджувалися з дійсними можливостями та потребами української економіки.

4.2. Громадська діяльність М. Брайчевського у 1990-і роки

З проголошенням незалежності України відходили в небуття радянські громадсько-політичні реалії, набули ваги цінності, характерні для демократичних держав: плюралізм думок, багатопартійність, свобода віросповідання та ін. Незважаючи на це, новостворена Українська держава з перших днів свого існування зіткнулася зі значними проблемами у державному будівництві. Вважається, що процес розпаду СРСР та виникнення на його уламках ряду незалежних держав став, певною мірою, несподіванкою як для аналітиків, так і для переважної більшості громадян Союзу, і тому, у новостворених державах ні політичні еліти, ні більшість населення не були готові до проблем та викликів незалежного існування. На думку Г. Касьянова, націонал-демократичний табір, що прийшов до влади, «з точки зору вмінь і навичок державного будівництва перебував в ембріональному стані». «Частина націонал-демократів, – твердить Г. Касьянов, – переважно колишні дисиденти, звикли до протистояння комуністичній системі і ні психологічно, ні організаційно не були готові до конструктивної діяльності навіть в умовах панування демократичних свобод» [207, с. 43]. Більшість із них звично боролися з «комунізмом» і «лівою загрозою». Найбільш помітні учасники дисидентського руху, такі як В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, М. Горинь,

розпорошилися по партіях правого і правочентристського спрямування, і таким чином, не змогли належно впливати на суспільні процеси.

Поширеною й, мабуть, слушною є думка, що серед діячів націонал-демократичного табору не було ні масштабних ідеологів, які могли створити повноцінну державну та національну ідею, ні потужних політиків із сильною харизмою, здатних об'єднати навколо себе український народ. Далися ознаки десятиліття безперервного знищення (фізичного і морального) елітних прошарків інтелігенції, що здійснювалося союзним центром за підтримки місцевої бюрократії, а також наслідки «відтоку кадрів» у союзний центр із республік СРСР. Але найголовнішим є те, що національна політична еліта в основному керувалася тими ж традиціями і сповідувала ту ж політичну практику, що й радянська, а наявність єдиного пострадянського простору аж ніяк не сприяла її відходу від радянської системи мислення [див: 202, с. 133; 207, с. 44].

М. Брайчевський виразно бачив вади і прогалини політичного, соціально-економічного, духовного життя Української держави. Проте через вік, погіршення стану здоров'я вже не міг настільки, як це дозволяли обставини демократичного режиму, реагувати на «злобу дня» і впливати на поточні події. Проте не варто й недооцінювати масштабу його громадсько-політичної діяльності та її впливу на українське суспільство й політикум цього періоду.

Насамперед, слід підкреслити, що з проголошенням незалежності України для вченого було зняте табу на викладання у вищих навчальних закладах. Така можливість була надана Михайлу Юліановичу у стінах новоствореної Києво-Могилянської академії, де він почав викладати історію України. Як зазначив Ю. Кухарчук, професор М. Брайчевський став одним із перших, хто почав викладати курс історії України, не переобтяжений ідеологічними міфами та комплексами меншовартості [220, с. 24]. Задля цього вченим впродовж 1991 – 1992 рр. був написаний «Конспект історії України» – один із перших синтезів з української історії, автор якого відійшов від радянської традиції історіописання у напрямку до українськоцентричної національної історії.

Не має особливої необхідності детально аналізувати зміст цієї праці. Для нас важливою є суть концепції, на основі якої М. Брайчевський навчав підрастаюче покоління істориків. Відповідно до неї, український народ має глибокі державотворчі традиції, куди глибші ніж у інших східноєвропейських етносів, які сягали періоду існування Антського царства, що утворилося в IV ст. н.е. й проіснувало близько трьох століть – до початку VII ст. н.е. Наступною важливою ланкою українського державотворення, на думку М. Брайчевського, була давньоруська держава з центром у Києві, яка існувала у IX – XIII ст., після розпаду якої «естафету» української державності підхопило Галицько-Волинське князівство, одне з найпотужніших державних утворень у Центрально-Східній Європі (1204 – 1349 рр.) [147, с. 9]. Неперервний процес українського державотворення продовжило де-юре залежне від Великого князівства Литовського, але де-факто незалежне Київське велике князівство XIV – XV ст. Останньою у цьому списку була Запорізька Січ – «унікальна для середньовіччя політична організація з послідовно демократичним устроєм (кінець XV – XVIII ст.)». М. Брайчевський наголошував, що тривалий державотворчий поступ українського народу був фактично перерваний з часу укладення Переяславського договору 1654 р. Руїна, на його думку, – це процес ліквідації царизмом решток українського самоврядування [91, с. 95]. В той же час Михайло Юліанович прихильно ставився до антропоцентричної концепції історії та висував на передній план творців української історії. Вчений був переконаний, що теза про беззаперечний авторитет народних мас є міфологізованим витвором радянської історіографії, а історію, насправді, творять люди. На його думку, ця теза навіть не потребувала доказів, «настільки вона зрозуміла сама собою» [79, с. 3].

Фактично, узагальнення М. Брайчевського стало першим на теренах пострадянської України, яке пропагувало ідеї гуманізму, демократизму, патріотизму. Воно виховувало молодь на правдивій, незаангажованій вітчизняній історії, повертало до культурних надбань, відкривало наново

призабуті пам'ятки нашої спадщини, повертало імена видатних українських вчених, художників, композиторів, видатних політиків [245].

Величезну студентсько-викладацьку аудиторію завжди збирав спеціально створений М. Брайчевським для студентів НаУКМА історіософський курс «Вступ до історичної науки», в якому він заклав основи нового мислення, справді наукового, об'єктивного висвітлення подій минулого [220, с. 24]. На перший погляд, викладацька діяльність не має тісного стосунку до громадсько-політичної діяльності особи, однак виховання молоді є чи не найважливішим аспектом суспільно-політичної діяльності, оскільки зміна світоглядних установок та активне пропагування національної ідеї серед підростаючого покоління є найкращою інвестицією у майбутнє нації та держави. Серед студентів М. Брайчевського були люди, які безпосередньо впливали і впливатимуть на долю української держави та народу на сучасному етапі його розвитку¹².

Окрім викладацької діяльності, М. Брайчевський продовжив діяльність у сфері збереження історико-культурної спадщини, хоча, зауважимо, що активність та результативність такої діяльності порівняно з 1960-1980-ми роками значно знизилась. Упродовж 1990-х років М. Брайчевський займався в основному просвітницькою, почасти популяризаторською роботою (через друковане слово), зокрема опублікував кілька газетних статей – «Пирогоща церква: бути чи не бути?» [97], «Плекаймо київську старовину» [98], «Були церкви в столиці. А тепер?» [82] та інші. Проте як і раніше, жорстка критика керівних містобудівних органів часто викликала протидію з боку наділених посадами фахівців і звичайних бюрократів. У цих умовах вже у формі наукової дискусії на шпальтах газет (наприклад, стаття «Хто водив рукою історика?» [190]).

У своїх працях М. Брайчевський наголошував на реліктах радянської традиції ставлення до пам'яткоохоронної справи в Україні. Вчений

¹² Автор двічі звертався до Асоціації випускників Національного університету «Києво-Могилянська академія» з проханням надати інформацію про учнів М. Брайчевського, проте, на жаль, відповіді так і не отримав.

актуалізував увагу громадськості на байдужому ставленні як простих громадян, так і керівництва держави до надбань своєї культури. Причини такого відношення М. Брайчевський пояснював важким соціально-економічним становищем України на світанку нашої незалежності, соціокультурною напругою у середині країни, загальним падінням духовності населення. Окрім того, сюди ж він відносив й недолугість державної політики, яку він пояснював пануванням радянського стилю мислення у вищих ешелонах влади. Своєю увагою М. Брайчевський оминув актуальне питання створення ефективної законодавчої бази, як основи пам'яткоохоронної справи в Україні¹³.

Важливим напрямом громадсько-політичної діяльності М. Брайчевського була його співпраця з науковими колами української діаспори (в основному, заокеанської). Перші безпосередні контакти з представниками української діаспори на «особистому рівні» були налагоджені у 1990 році, коли Михайло Юліанович зустрівся з Любомиром Винаром на III Конгресі міжнародної асоціації українців у Києві. Прізвище Брайчевського неодноразово згадувалося на сторінках «Українського історика», а отже було добре відоме українським закордонним науковцям. Як уже зазначалося, перша рецензія на працю М. Брайчевського «Коли і як виник Київ» вийшла друком в «Українському історичному» ще в 1963 році [138]. Приблизно з цього часу наукова і громадська діяльність Михайла Юліановича знаходилася в полі уваги представників закордонної української історіографії. Монографію «Походження Русі» на Заході було названо «новим і дуже важливим кроком вперед на шляху до з'ясування проблеми походження Русі», а високий дослідницький рівень, об'єктивність та незаангажованість автора у вирішенні наукових проблем ставилися за приклад російським вченим, які «залюбки протягували в ужиток антинаукові, імперіалістичні та русифікаторські тенденції» [139, с. 151].

¹³ Юридичний аспект збереження українського історичного та культурного українського надбання ґрунтовно дослідили О. Худoley у статті «Актуальні проблеми пам'яткоохоронної справи в Україні» та Ю. Опалько у статті «Збереження культурно-історичної спадщини в сучасній Україні. Проблеми та перспективи» [239, с. 83 – 88; 284, с. 163 – 167].

Значної популярності у США та Канаді набула праця М. Брайчевського «Приєднання чи воз'єднання», що засвідчила, як висловився Л. Винар, «мужність історика та його боротьбу з партійною фальсифікацією та русифікацією історії України» [166, с. 106]. Інтелектуали західної української діаспори беззастережно позитивно (навіть якщо лунали окремі критичні зауваження) оцінювали діяльність істориків-нонконформістів радянської України, зокрема О. Апанович, М. Брайчевського, Г. Логвина, М. Марченка, Ф. Шевченка та ін. [141, с. 244].

Беручи до уваги високе наукове і громадське реноме М. Брайчевського в колах інтелектуалів закордонного українства, не дивно, що першим вченим з материкової України, хто отримав змогу друкуватися в «Українському історичному», став саме Михайло Юліанович. У четвертому номері журналу «Український історик» за 1989 р. було опубліковано виступ М. Брайчевського, виголошений під час Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову під назвою «Про українську державність» [141, с. 427].

Згадана вище зустріч М. Брайчевського з Л. Винаром у 1990 році заклала підвалини спочатку тісної співпраці, а згодом і міцної дружби між двома видатними українськими науковцями. Фактично, духовне зближення відбулося на основі спільних наукових інтересів. Предметом їхньої розмови на Конгресі став стан української історіографії в Україні та діаспорі [174, с. 60]. Згодом тематика таких обговорень значно розширилася. Л. Винар, зокрема, згадував, що вони з М. Брайчевським передусім «говорили про історичну схему Грушевського і етногенез українського народу (зокрема про роль антів в українській історії). Спільне зацікавлення історією української писемності призвело до обміну дослідженнями, досвідом наукових пошуків у рамках даної теми» [166, с. 109 – 110]. Така співпраця із заокеанськими вченими була своєрідним ноу-хау серед українських істориків початку 1990-х років. До М. Брайчевського лише кілька дослідників мали певні зв'язки та співпрацювали з діаспорними колами (Ярослав Ісаєвич, Ярослав Дашкевич та ін.). У тому ж

1990 році Л. Винар запросив М. Брайчевського до співпраці в «Українському історику» [174, с. 60].

У 1991 році Михайло Юліанович став головою ініціативної групи Українського історичного товариства у Києві, а вже 20 серпня 1992 року очолив Київський осередок УІТ ім. М. Грушевського [166, с. 109]. Вже у жовтні 1993 р. Михайло Юліанович організував першу наукову конференцію УІТ у Києві на тему «Міфологія в українській історіографії (XIX – XX століття)» [53]. В ній взяли участь ряд провідних українських вчених, таких як Олена Апанович, Сергій Білокінь, Ярослав Дзира, Павло Сохань, Володимир Сергійчук, Олександр Моця та Арнольд Перковський [29, арк. 1 – 5]. Виступивши на цій конференції з доповіддю «Історіософські підвалини історичного поступу»¹⁴, вчений різко засудив ідеї відновлення радянської імперії, зазначивши, що відновлення СРСР призведе до «остаточного виснаження ресурсної бази однієї шостої частини земної кулі» й глибокої економічної кризи [107, с. 136 – 137]. На думку Л. Винара, активна діяльність Київського осередку УІТ відбувалася, в першу чергу, завдяки М. Брайчевському, який, як вважав голова УІТ, «мав особливий дар об'єднувати дослідників, що репрезентували різні генерації істориків» [166, с. 112].

Предметом обговорення М. Брайчевського та Л. Винара часто були організаційні питання роботи Київського осередку УІТ. Так, значну увагу М. Брайчевський приділяв фінансовій стороні діяльності Київського осередку УІТ, деякі аспекти якої висвітлені у листуванні Михайла Юліановича з головою УІТ. Найбільш гострою проблемою діяльності Київського осередку М. Брайчевський вважав проблему членських внесків. У той час інфляція в Україні набула великого масштабу, фактично нівелювавши нормальний рух цінних паперів і купонів, що заміняли грошову одиницю, тому, внаслідок галопуючого зростання цін вартість поштових відправлень також зростала. Від початку діяльності Київського осередку УІТ суму членських внесків

¹⁴ У 2002 році доповідь була перевидана у збірнику «Михайло Брайчевський: вчений і особистість» під назвою «Структуралізм історичного процесу»

планувалося визначити в розмірі 1000 карбованців [174, с. 69]. Однак уже через кілька років карбованець знецінився остаточно. Інфляція переросла у гіперінфляцію [218, с. 63]. Курс валюти впав відповідно з 1 до 4539 у 1993 році до 1 до 147307 у 1995 році відповідно [270]. Невідповідність статуту реаліям могла призвести до припинення діяльності Київського осередку УІТ. Саме тому М. Брайчевський обговорював ці питання з головою УІТ, сподіваючись отримати заокеанські дотації для розвитку української науки.

В середині – наприкінці 1990-х років внаслідок проблем зі здоров'ям М. Брайчевський фактично припинив активну наукову діяльність (не займався археологічними студіями та припинив викладати в Києво-Могилянській академії). Тому саме Українське історичне товариство стало для Михайла Юліановича ледь не єдиним місцем, де він продовжував плідно працювати. Зокрема у травні 1993 року М. Брайчевський отримав звання академіка УВАН, надання якого лобіювали Любомир Винар та президент УВАН Марко Антонович [166, с. 111]. Того ж року М. Брайчевський став членом Редакційної колегії журналу «Український історик» та співредактором УІ. В обов'язки М. Брайчевського як редактора УІ входило редагування та рецензування статей зі стародавньої та середньовічної історії України. Як голова Осередку УІТ у Києві він сприяв популяризації ідей УІТ та «Українського історика» в Україні.

У 1996 році М. Брайчевський став заступником голови «Міжнародного академічного комітету для вшанування 130-ої річниці з дня народження Михайла Грушевського» [166, с. 109]. Як член цього комітету він взяв участь у міжнародній науковій конференції, присвяченій 130-річчю від дня народження М. С. Грушевського, яка пройшла під егідою Національної академії наук України у серпні 1996 року. Крім того, він безпосередньо долучився до заснування наукового щорічника «Збірник Михайла Грушевського», створення якого було передбачене програмою заходів про відзначення 130-річчя з дня народження М. С. Грушевського у 1996 році, затвердженою постановою № 886 Кабінету Міністрів України від 2 серпня 1996 р. [128].

Варто зауважити, що співпраця М. Брайчевського та УІТ поширювалася і на видавничу діяльність. І. Гирич із цього приводу зазначив, що Михайло Юліанович, співпрацюючи з УІТ, сподівався, за сприяння та фінансування Товариства, видати свої «рукописи для шухляди», яких за роки вимушеного існування за межами радянських наукових інституцій накопичилося досить багато. Крім десятків малих і середніх наукових і науково-популярних праць, залишилися ненадрукованими і великі монографічні дослідження про антів, Хозарію, про автора «Слова про Ігорів похід», соціальні відносини у Київській Русі [53; 174, с. 61]. Вище згаданий виступ на установчих зборах НРУ став лише першою ластівкою серед публікацій вченого в УІ. Так, у 1994 році, в органі УІТ було опубліковано доповідь М. Брайчевського, прочитану на київській конференції УІТ, під назвою «Історіософські підвалини історичного поступу». Через рік головний редактор «Українського історика» Любомир Винар опублікував спогади М. Брайчевського про відзначення сторічного ювілею Михайла Грушевського. У 1997 році на сторінках УІ з'явилися дві статті Михайла Юліановича: про антів і спогад про позбавлення праці за інакодумство. У 1998 році друкується, нарешті, монографія М. Брайчевського про антів, яка згодом була вміщена у «Вибраних творах» (1999) [54; 174, с. 68].

У кінці 1998 року Любомир Винар запропонував М. Брайчевському видати збірку його наукових і деяких публіцистичних праць. М. Брайчевський натомість висловив своє бачення структури такої збірки. Зокрема він забажав внести до збірника близько двох десятків статей та монографію «Коли і як виник Київ» [174, с. 61]. Статті мали вийти під узагальненою назвою «Нариси стародавнього Києва». За ініціативи Л. Винара до «Вибраних творів» М. Брайчевського увійшли монографії «Походження Русі», «Анти» й праця «Приєднання чи возз'єднання» [55; 166, с. 112].

Співпраця М. Брайчевського з УІТ відбувалася, фактично, аж до самої смерті вченого у 2001 році. В наукових колах США та Канади Михайло Юліанович набув широкої популярності «як провідний археолог, історик, історіософ та видатний будівничий української національної культури» [167,

с. 7]. Його вважали «символом боротьби за національні та людські права в Україні» [166, с. 120]. Таке співробітництво слід розглядати не лише у площині наукової, а й громадсько-політичної діяльності М. Брайчевського, оскільки воно, окрім низки суто сциєнтичних факторів, вирішувало велику кількість позанаукових проблем: популяризація та презентація України, її історії та культури в світі (через публікацію творів вченого), залучення іноземних інвестицій у розвиток (передусім культурний) України і т.п.

Громадсько-політична активність М. Брайчевського стосувалася й актуальних питань українського державотворення 1990-х років. Одне з ключових місць у державній гуманітарній політиці вчений відводив мовному питанню. Це й не дивно, бо українська суспільно-політична реальність, особливо у мовно-культурному питанні, не могла не викликати занепокоєння палкого патріота України, яким був Михайло Юліанович.

Зі складу СРСР Україна вийшла наполовину зрусифікованою, передусім у східних, південних, південно-східних і північно-східних регіонах, де, насамперед, рівень спілкування тільки російською становив у 2000 р. відповідно 81,0 – 51,7 – 38,7 – 41,4. Крім того, тоді ж з'ясувалося, що чим вищий рівень освіти людей, тим більше вони користуються у сім'ях російською мовою [236, с. 487]. Приміром, 69,5% людей з початковою чи не повною середньою освітою визнавали рідною мовою українську, а користувалися нею у сім'ях 62,1%. Серед людей із незакінченою вищою або вищою освітою тих, хто визнавав рідною мовою українську, було 48,5%, а російську – 51,5%, причому другою з них спілкувалися у сім'ях 64,4% [275, с. 983].

Процес «перебудови» спричинив певний поворот у мовній політиці в Україні. 28 жовтня 1989 р. Верховна Рада Української РСР ухвалила Закон «Про мови в Українській РСР», у якому українській мові забезпечувався статус державної [129]. Державний статус української мови підняв її престиж і загальмував процес денаціоналізації українців. На початку 1990-х років було чимало зроблено для розширення функцій державної мови. Її було впроваджено в адміністративно-управлінську сферу, систему освіти, дещо активізувалося її

вживання в інших галузях суспільного життя. Однак непослідовність влади у ставленні до української мови, відсутність програми мовно-культурної політики призвели до послаблення її позицій [докл. див.: 263, с. 77 – 82]. Однією з найболючіших стала втрата власного інформаційного простору, який поглинула Росія [232, с. 105]. Російськомовність половини населення країни стала перешкодою для мовної і культурної консолідації не лише титульного етносу, а й усього суспільства [275, с. 983].

Окрім того, зі здобуттям незалежності України, мовне питання практично відразу було перенесено з мовної площини в суто політичну. Воно хоч і актуалізувалося у суспільстві спорадично, було (та й залишається) вкрай заполітизованим [291]. На перший план воно виходило зазвичай лише у період виборчих перегонів, коли з метою привернення уваги виборців та підняття свого рейтингу суб'єкти української політики свідомо йшли на актуалізацію цього питання [191, с. 284]. Карта мовного (а, як наслідок, і цивілізаційного) розколу неодноразово розігрувалася різними політичними силами для здобуття електоральних дивідендів та загравання з іноземними спонсорами, а також використовувалася іноземними державами для поглиблення свого впливу на Україну.

Проблема української мови та її місця у сучасній українській державі була порушена М. Брайчевським у статті «Нація та держава», опублікованій у 1993 році. До того вчений торкався цього питання у своїх публіцистичних працях, але досить побіжно (наприклад, у статті «Про новий союзний договір» (1991) вчений одним із недоліків нового союзного договору назвав пункт про російську як єдину державну мову у межах Союзу, додавши, що така постановка питання – «кричущий факт шовіністичного розбою, дискримінація всіх інших націй» [102, с. 3]). У «Нації і державі» М. Брайчевський зауважив, що задля консолідації українського народу та недопущення втрати спочатку культурної, а потім і державної незалежності українська мова повинна отримати ряд преференцій, що забезпечили б їй належний розвиток [94, с. 5]. Окрім того, вчений вважав, що конче необхідним є розширення сфер

застосування української мови – від державних установ до культурних закладів, підприємств, торгівлі, громадського харчування, сфери обслуговування тощо [93, с. 121].

Наступним, не менш важливим текстом М. Брайчевського з проблем функціонування мов в незалежній Україні, є його «Відкритий лист до Президента України» Леоніда Кучми, опублікований у 2000 році. Як вважає Ю. Кухарчук, цей лист був справжнім набатом для суспільства, застереженням, адресованим державній верхівці щодо масштабної русифікації як чиновників, так і нації вцілому [220, с. 24]. На думку М. Брайчевського, такі процеси вели до втрати Україною незалежності. Зокрема, вчений відзначив, що частина українського політикуму вже перебуває у залежності від Москви, обстоюючи її інтереси, у тому числі і в мовному питанні, зауваживши, «що навіть вельми помірковані спроби деяких урядовців порушити питання про приведення державної мови у відповідність з належним її статусом, щоразу викликають цілу зливу обурливих нападів не тільки з боку Росії, а й з боку її запопадливих російськомовних прислужників в Україні» [86, с. 12].

У цьому листі М. Брайчевський обґрунтував ідею одномовності України. «Світовий історичний досвід, – писав Михайло Юліанович, – свідчить, що виживають і розвиваються ті постколоніальні держави, в яких питання відродження національної мови й культури було винесено в ряд першочергових завдань національної політики» [86, с. 12]. На підтвердження своєї тези він навів приклад єврейського народу, який «консолідувавши зусилля навколо відродження мови і національних традицій, зумів створити одну з наймогутніших держав світу» [86, с. 12]. Вчений звернув також увагу на країни Центрально-Східної Європи та Прибалтики, які, на його думку, завдяки в тому числі відповідній мовній політиці, зуміли вибудувати європейську модель економічного, соціального та культурного розвитку.

Задля забезпечення українській мові як державній мові та мові титульного етносу належного стану (як де-юре, так і де-факто), М. Брайчевський

запропонував низку заходів, що повинні були б сприяти розвитку української мови.

По-перше вчений наголосив на обов'язковості використання та вживання української мови в усіх державних інституціях. «Незнання її, – на його думку, – повинно автоматично робити неможливим посідання будь-яких адміністративних посад у державних установах» [86, с. 12].

Наступною ініціативою Михайла Брайчевського була заборона виступів українських парламентарів у стінах парламенту недержавною мовою. До цього ж аспекту використання української мови можна віднести й тезу про поведінку українських посадовців під час їх офіційних візитів за межі України. М. Брайчевський був переконаний, що вони мусять виступати та давати інтерв'ю засобам масової інформації тільки державною мовою України.

Наступним блоком пропозицій, висловлених Михайлом Брайчевським у «Відкритому листі», були питання, що стосувалися освітньої сфери. М. Брайчевський підкреслював небезпеки, що породжувалися русифікацією освітнього процесу, і, водночас, вказував на переваги, які відкривалися б перед Україною завдяки належному статусу української мови у навчальних закладах. Насамперед вчений закликав у всіх без винятку дошкільних закладах, школах, середніх спеціальних та вищих навчальних закладах запровадити викладання лише українською мовою. Щодо шкільного навчання, винятком, на думку М. Брайчевського, могло бути створення шкіл із викладанням мови національної меншини з обов'язковим вивченням української мови та літератури лише у місцях компактного проживання національних меншин. «Кількість таких шкіл не повинна перевищувати відсотка україномовних шкіл» [86, с. 12]. Викладання в школах російської мови як окремого предмета М. Брайчевський пропонував скасувати, а «для осіб, які бажають її вивчати, передбачити факультативні заняття у позаурочний час (як для другої іноземної мови)» [86, с. 12]. Відповідно до цієї ж пропозиції, «російська література не має виділятися в окремий предмет, а вивчатися в рамках світової літератури» [86, с. 12].

Для забезпечення можливості опанування українською мовою тим, хто нею не володіє, у «Відкритому листі» пропонувалося створити «курси прискореного вивчення української мови з гнучким графіком занять (у денний і вечірній час) та забезпечити їх кваліфікованими викладачами, оплата праці яких (а також оренда приміщень та ін.) мала б здійснюватись не за державний рахунок, а коштом слухачів курсів» [86, с. 12].

У культурній сфері М. Брайчевський обстоював ідеї протекціонізму, насамперед, щодо вітчизняного книгодрукування. Зокрема, він закликав запровадити щонайменше вдвічі вищий «податок на друк та продаж російськомовних друкованих видань, порівняно з україномовними». Передбачалося також введення значно вищого податку на російськомовну рекламу та рекламні видання, у порівнянні з рекламою державною мовою України. Прибуткову різницю М. Брайчевський пропонував використати на україномовні видання. За таким же принципом, на думку Михайла Юліановича, мала би організовуватися і робота телебачення – в усіх, без винятку, регіонах України. М. Брайчевський вважав, що така політика мала б «забезпечити українській літературі реальну, а не декларативну підтримку з боку держави, а також посприяти збільшенню україномовних видань, видруку необхідної кількості навчальних посібників, перекладу найкращих зразків української літератури англійською та європейськими мовами» [86, с. 12].

«Відкритий лист до Президента України» так і залишився непоміченим українською владою і Президентом Леонідом Кучмою зокрема. Мовне питання, як і раніше, залишилось у сфері політики, й слугувало засобом додаткового притягнення електоральних балів. Таким воно є і сьогодні. Закон України «Про засади державної мовної політики» (2012 р.) [127], що діє й до сьогодні, жодним чином не вирішує мовного питання в Україні. Ціла низка пунктів, співзвучних із пропозиціями М. Брайчевського, так і не увійшла до остаточної редакції закону, проте багато з його думок не втратили актуальності і сьогодні. Зокрема, такою є теза про те, що цілісність та суверенність України прямо пропорційно залежить від виваженої мовної політики. Однак, на рівні гіпотези

можемо припустити, що певного впливу цього «Відкритого листа» його адресат таки зазнав. Прийшовши до влади на хвилі проросійських настроїв і завдяки розігруванню «мовної карти» (з обіцянками надання особливого статусу російській мові та культурі [275, с. 953]), Л. Кучма до кінця своєї другої каденції змінив власні пріоритети у мовній політиці, підкресливши, що апріорне зрівняння української та російської мови на практиці буде нічим іншим як, «політикою узаконеної русифікації України» [222, с. 283]. Схожу думку висловила Юліана Бестерс-Дільгер, яка вважає, що Л. Кучма, тривалий час захоплюючись ідеєю зробити російську мову офіційною, після рішення Конституційного суду України у 1999 році¹⁵, почав згортати політику надання особливого статусу російській мові [152, с. 90].

Загалом громадсько-політична діяльність М. Брайчевського впродовж останніх років його життя мала неабияке значення для української держави та суспільства. Викладацька праця Михайла Юліановича стала прикладом для освітянської спільноти у процесі становлення нової системи викладання історичних дисциплін, заснованої на свободі, незаангажованості та національних позиціях у висвітленні історії України.

Публіцистичні статті вченого з проблем пам'яткоохоронної справи в Україні, політичного устрою, мовного питання сприяли посиленню інтересу громадськості до пам'яток історії та культури, сприяли процесу демократизації українського суспільства та націлювали на відхід від радянського імперського мислення. Співпраця М. Брайчевського з науковими колами української діаспори Заходу заохочувала як популяризацію України та її історії за кордоном, так і розвиток української науки всередині країни. Порушення М. Брайчевським мовного питання впливало на формування громадської думки

¹⁵ Рішенням Конституційного суду було встановлено, що українська мова є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади. Проте, реверансом у бік північного сусіда, було рішення про легітимність використання російської (та інших місцевих мов) місцевими органами виконавчої влади. Щодо освітньої сфери, то навчальний процес мав проводитися українською мовою, з можливістю використання й регіональних мов [докл. див.: 132].

щодо становища української мови, й таким чином – на формування державної політики у цій сфері.

ВИСНОВКИ

Михайло Брайчевський був постаттю, що залишила помітний слід не тільки в українському історіописанні, а й в громадсько-політичному житті України другої половини ХХ століття. Знаковість його фігури виявлялася не лише у колосальному науковому доробку, а й у активній громадянській позиції. Вчений перебував на вістрі найбільш значимих подій в українській історії доби протистояння радянському тоталітаризму та здобуття незалежності України майже впродовж половини минулого століття. Проте, цей аспект життя вченого багато в чому залишився поза увагою сучасних дослідників.

Оцінюючи стан вивчення громадсько-політичної діяльності М. Ю. Брайчевського, помітною є відсутність спеціальної студії, присвяченої такому виміру його життя та творчості. Зазначимо, що в українській історіографії наявна низка праць, які прямо чи опосередковано стосуються досліджуваної теми, проте лише активність історика в царині охорони пам'яток історії та культури України та його участь у дисидентському русі привернули певну увагу наукового співтовариства. Стосовно суспільно-політичних поглядів Михайла Юліановича, то сьогодні існує лише кілька узагальнюючих праць, що висвітлюють, в основному, ставлення М. Брайчевського до питань українського державотворення. Марксизм як важливий компонент світогляду історика взагалі не став предметом рефлексії сучасних дослідників. Малодослідженою є й діяльність вченого у лавах НРУ, його співпраця з українською діаспорою, погляди вченого стосовно внутрішньополітичного курсу незалежної України. Поза тим, в розпорядженні дослідника є вельми репрезентативна та інформативно багата джерельна база, яка дає змогу адекватно опрацювати згадану проблематику.

Суспільно-політичні погляди вченого протягом лівової частини його життя були незвичайним симбіозом марксизму та націоналізму, як пріоритету національних цінностей. У ранній період свого життя М. Брайчевський, як і переважна більшість радянських інтелектуалів, перебував у беззаперечному

полоні «марксизму-ленінізму» як офіційної версії ідей його «класиків». Для світобачення Михайла Юліановича аж до початку 1960-х років, була властивою лояльність до радянської держави та її ідеології. У добу хрущовської відлиги прихильність до Марксових ідей у М. Брайчевського синкретично поєдналася з національним усвідомленням та поступовим гравітуванням до антирадянських поглядів. М. Брайчевський й пізніше притримувався марксистської концепції історії, сповідував основні постулати марксизму як соціального вчення. Це засвідчують чимало його текстів 1960-х – 1980-х років, зокрема знаменитий твір «Приєднання чи возз'єднання: критичні замітки з приводу однієї концепції» (1966). Проте марксизм М. Брайчевського пізньорадянської доби не був «марксизмом-ленінізмом», а радше звільненням від його «радянських» нашарувань. Така зміна ставлення до спадщини К. Маркса і Ф. Енгельса найімовірніше була зумовленою як розчаруванням в практиці «соціалістичного» будівництва в СРСР (що доводило хибність офіційної ідеології), так і, можливо, поширеною в середовищі інтелектуалів, починаючи з «хрущовської відлиги», ідеєю про необхідність безпосереднього та самостійного прочитання «класиків», спотворених, як вважалося, сталінізмом. Вже в незалежній Україні М. Брайчевський відкрито декларував свою прихильність до марксизму як теорії історичного процесу, проте гостро критикував ідеї «класиків» як теорію соціальних змін.

Головними чинниками, що зумовили обрання у 1960-і роки М. Брайчевський української ідентичності та антирадянської лояльності були, насамперед, особливі риси характеру вченого, у тому числі й його вільнодумство. Владні репресії проти історика зумовили його відчуження від існуючої тоді системи. Свідоме обрання української етнічної належності вступало в суперечність із російськоцентричним зображенням національного минулого радянською ідеологією. Вже з 60-х – 70-х рр. ХХ ст. вчений підтримував ідею боротьби проти радянської тоталітарної машини як у світоглядному, так і, ймовірно, у політичному вимірах. З того ж часу Михайло Юліанович відстоював ідею самобутності та незалежності українського

історичного процесу, а також його більшій спорідненості з європейським, аніж російським. У світогляді М. Брайчевського марксистські ідеї синкретично поєднувалися з виразною українською самосвідомістю. Очевидно, що Михайло Юліанович у 1960-х – 1990-х роках сповідував лівоцентристські погляди водночас перебуваючи у таборі національно налаштованих кіл української інтелігенції. Проте, вже з 1990-х років М. Брайчевський сприймаючи марксистську концепцію історичного процесу, розчарувався в його можливостях як теорії практичних соціальних змін. У цей час історик протегував євроінтеграційній зовнішньополітичній курсу України, його політичні погляди базувалися на відстоюванні національних інтересів українців як всередині держави, так і за її межами.

Суспільно-політичні погляди М. Брайчевського знаходили вияв у його громадсько-політичній діяльності. До зламу 1950-х – 1960-х років не бачимо помітної активності Михайла Юліановича у суспільно-політичному житті, що було зумовлено як його тодішнім некритичним ставленням до радянської дійсності, радянською ідентичністю та лояльністю, так і відсутністю умов для такої діяльності. Зміна сприйняття суспільної реальності на хвилі «десталінізації» призвела до пробудження у ньому активного громадського діяча. Своєрідним першим плацдармом такого роду діяльності став для М. Брайчевського КТМ «Сучасник». У цій неформальній організації «шістдесятників» Михайло Юліанович вперше для себе започаткував традицію читання публічних лекцій з історії України, у яких викладав свою, відмінну від офіційної, оцінку подій і явищ українського минулого. Альтернативні владним наукові візії Михайла Брайчевського виявлялися не лише у публічних лекціях, а й у його наукових роботах. Одна з таких, праця «Приєднання чи возз'єднання», стала однією з причин утисків та переслідувань, що важким тягарем лежали на вченому протягом майже двох десятиліть. М. Брайчевський був одним з перших українських радянських істориків, кому стало сміливості виступити проти російськоцентричної концепції українського історичного процесу, що панував у радянській науці. Своєю лекційно-пропагандистською та науковою

роботою історик спростовував засадничі історичні міфи радянської політики пам'яті в Україні, показував їх ідеологічний характер та формував такий погляд на минуле українського народу, що базувався на ідеї самотності українського історичного процесу.

Іншою підставою потрапляння М. Брайчевського в розряд небажаних для режиму інакодумців стала його участь в акціях непокорених, зокрема підпис М. Брайчевського під текстом т.зв. «“Київського листа” 139-ти», що висловлював протест проти розгортання репресій щодо інакомислячих в Радянському Союзі. За свою непохитну громадянську позицію М. Брайчевський двічі (у 1968 і у 1972 роках) звільняли з установ Академії наук радянської України, впродовж 1970-х – середини 1980-х років його було фактично табуйовано в аспекті нормальної наукової діяльності. Таким чином, Михайло Брайчевський був помітним діячем антирадянського руху опору в Україні та спричинився до багатьох його здобутків, був ключовою фігурою низки визначальних подій української історії тієї складної доби.

Чільною цариною громадсько-політичної активності М. Брайчевського була діяльність на ниві захисту української історико-культурної спадщини. Вчений здійснив вагомую роботу щодо опису та систематизації пам'яток української культури. Вона здійснювалася в умовах освяченого радянським режимом ігнорування такої роботи та цілеспрямованої політики фактичного знищення артефактів національної історичної пам'яті. Михайло Юліанович власними силами склав єдиний реєстр пам'яток Києва, Острога, Кременця, Дубна, Кам'янця-Подільського та інших історичних центрів України. Окрім того, вчений став одним з ініціаторів створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, провадив активну діяльність у його лавах: здійснював експедиції територією України з метою дослідження стану історико-культурних пам'яток, написав низку публікацій, у яких підіймав питання недбалого ставлення до культурних надбань України. Завдяки М. Брайчевському значною мірою було збережено від знищення історичні будівлі Києво-Могилянської академії, унікальна забудова Контрактової площі

та вулиці Хрещатик. Вчений долучився до створення у Кам'янці-Подільському історико-культурного заповідника. У 1990-і роки вченим опубліковано низку праць, які привертали увагу громадськості до проблем захисту історико-культурної спадщини України.

Важливим був внесок М. Брайчевського в процеси національно-культурного відродження в Україні кінця 1980-х – 1990-х рр., здобуття нашою державою політичної незалежності. Михайло Юліанович взяв активну участь у створенні Народного Руху України. Хоча він не мав прямого стосунку до організаційного оформлення НРУ, однак його вплив на формування ідеологічної платформи НРУ був більш ніж вагомим. Виступаючи на Установчому з'їзді НРУ у 1989 році, вчений був одним із небагатьох, хто вже тоді обстоював ідею здобуття Україною незалежності. Вагомою була роль М. Брайчевського й у практичній діяльності НРУ, зокрема у знаменитій акції 21 січня 1990 року, проведеній на знак єдності України і в пам'ять про Злуку УНР та ЗУНР 22 січня 1919 р. Вчений долучився до обговорення економічної платформи НРУ. З початку 1990-х років М. Брайчевський поступово відійшов від активної діяльності у лавах НРУ. Попри те, що рухівського партбілета історик так і не отримав, становлення НРУ як громадсько-політичної організації та перші кроки Руху як впливової політичної сили відбулися за безпосереднього впливу М. Брайчевського.

Актуальні потреби суспільно-політичного життя вже незалежної України й водночас літній вік зумовили як зміну напрямів його діяльності, так і зменшення інтенсивності його заангажованості в різних царинах на фоні складних і неоднозначних реалій незалежної України на світанку її самостійності. З незмінною активністю Михайло Юліанович демонстрував свою громадянську позицію стосовно актуальних питань зовнішньої та внутрішньої політики України. Своім громадянським обов'язком М. Брайчевський вважав тепер передання знань та виховання української молоді на засадах поваги до національної історії та культури, популяризацію української справи в напіврусифікованій державі та поза її межами. Діяльність

М. Брайчевського в освітній сфері стала одним з перших зразків становлення нової системи викладання історичних дисциплін, не обтяженої радянськими імперськими канонами та заборонами. Активна громадянська позиція М. Брайчевського щодо питань політичного устрою України, мовного питання в державі сприяли посиленню інтересу суспільства до політичних процесів у державі, а отже й демократизації Української держави. Контакти М. Брайчевського з українською діаспорою позитивно вплинули, насамперед, на розвиток вітчизняної історичної науки. Слід підкреслити, що у всіх цих питаннях М. Брайчевський займав безкомпромісну національно-державницьку позицію. Отож, громадсько-політична діяльність М. Ю. Брайчевського у 1990-і роки була важливою з погляду набуття Україною справжнього суверенітету і звільнення українського суспільства та держави від спадщини радянського тоталітаризму.

Таким чином, громадсько-політична діяльність М. Брайчевського була помітною складовою політичної історії України. Михайло Юліанович був одним з тих, хто відіграв значну роль у процесі здобуття Української держави та збереженні української нації у період відкритої, а пізніше й прихованої русифікації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Джерела

I. Неопубліковані джерела

1. Інститут археології НАН України, відділ кадрів, [б.а.]. Особова справа Брайчевського Михайла Юліановича
2. Інститут історії АН УРСР. Науковий архів, ф. 1, оп. 1 – Л, спр. 680, 52 арк. Особова справа Брайчевського М. Ю.
3. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320 «Брайчевський Михайло Юліанович», оп. 1, спр. 1007, 7 арк. Логвин Г., Брайчевський М. – Президії правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Рапорт про стан пам'яток архітектури на Чернігівщині.
4. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1028, 94 арк. Робочий щоденник за 1967 – 1968 рр.
5. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1058, 7 арк. Красний майдан в Києві. Пропозиції щодо упорядкування майдану.
6. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1062, 2 арк. Матеріали, що стосуються реконструкції Красного майдану м. Київ. Справка о культурно-историческом значении Киевского Подола.
7. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1064, 3 арк. Матеріали, що стосуються реконструкції Красного майдану м. Київ. О деятельности архитектора А. Милецкого.
8. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1069, 1 арк. Матеріали, що стосуються реконструкції Красного майдану м. Київ. Склад Консультативної комісії для реконструкції Красного майдану в м. Київ.
9. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1082, 1 арк. Матеріали пов'язані зі сферою містобудівництва: постанова Київської міської ради про впровадження охоронних зон у м. Київ.

10. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1089, 4 арк.
Текст виступу на пленумі міської організації Товариства охорони пам'яток.
11. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 110, 56 арк.
Некоторые вопросы этногенеза восточных славян в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию.
12. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1151, 14 арк.
Проект реконструкції території Київського Акрополя.
13. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1174, 2 арк.
Матеріали комісії про стан історико-культурної спадщини в м. Кам'янці-Подільському.
14. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1175, 2 арк.
Матеріали комісії про стан історико-культурної спадщини в м. Кам'янці-Подільському.
15. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1178, 25 арк.
Матеріали комісії про стан історико-культурної спадщини в м. Кам'янці-Подільському.
16. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1245, 2 арк.
До народу України. Звернення з приводу об'єднання УНР та ЗУНР.
17. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1285, 20 арк.
Матеріали, які стосуються створення заповідної зони в Києві.
18. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 13, 196 арк.
Брайчевський Михайло Юліанович. «Під знаком Діви», «Рідня», «Бессарабка» та ін.
19. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1306, 3 арк.
Про проектування...
20. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 172, 7 арк.
Замітка про Старе місто в Кам'янці-Подільському.
21. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 177, 67 арк.
Сохранить культурное достояние народа!

22. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 189, 11 арк.
Київське повстання 1068 – 1069 рр.
23. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 2211, 5 арк.
Видавництво соціально-економічної літератури – Брайчевському Михайлу Юліановичу. Лист з приводу підручника з основ марксистської філософії.
2 лютого 1960 р. З м. Москви до м. Києва.
24. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 2394, 4 арк.
Правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури – Брайчевському Михайлу Юліановичу.
25. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 2552, 19 арк.
Шапошникова В. – Брайчевському Михайлу Юліановичу.
26. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 2609, 7 арк.
Бердник С. Д., заступник голови правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури – Горигіну Л. Н., начальнику відділу охорони пам'ятників архітектури ГоловаПУ м. Києва.
27. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 2621, 24 арк.
Лесневський Ю. А. – Шелесту Петру Юхимовичу, секретарю ЦК КПУ. Лист з приводу доповідної записки комісії про обстеження стану та використання пам'ятників Лаврського заповідника.
28. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 267, 7 арк.
Брайчевський М. Ю., Виноградова М. В., Стецюк Н. І., Щербина Г. Я.
Проблеми Кам'янця-Подільського.
29. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 293, 5 арк.
Перша наукова конференція Київського осередку Українського Історичного Товариства. Жовтень 1993 р.
30. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 332, 13 арк.
Замітки про гетьманщину, про державність, про культурну спадщину та інше.
31. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 334, 3 арк.
Замітка про Ярослава Дзиру.

32. IP НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 352, 27 арк. Кам'янець-Подільський – місто-музей.
33. IP НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 370, 2 арк. Не сотвори собі кумира. Стаття про демонтаж пам'ятників В. І. Леніну.
34. IP НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 387, 3 арк. Парк-музей «Старий Київ».
35. IP НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 404, 7 арк. Про використання колишніх церковних будівель.
36. IP НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 422, 25 арк. Українська державність: сучасність і майбуття.
37. IP НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 438, 20 арк. Вірші: «Для чого в світі...» (січень 1963 р.); «Історії» (лютий 1963 р.); «Повість временних літ» (лютий 1963 р.); «Африканська симфонія» (9 березня 1963 р.); «Ліні Костенко», «Чінквеченто» (триптих) (19 вересня 1963 р.); «Сучасності – гімн» (20 вересня 1964 р.); «Я люблю» (16 листопада 1964р.); «Зелені ниви» (21 жовтня 1966 р.).
38. IP НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 444, 66 арк. Кошовий Іван Сірко. Історична поема.
39. IP НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 449, 6 арк. Архітектори-громили. Фейлетон.
40. IP НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 469, 3 арк. «Острог – Кременець – Дубно». Проспект і орієнтований список ілюстрацій.
41. IP НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 471, 3 арк. Переяслав-Хмельницький. Проспект і орієнтований список ілюстрацій.
42. IP НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 494, 29 арк. Брайчевський Михайло Юліанович. Доповідь на установчому з'їзді Товариства охорони пам'яток.
43. IP НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 530, 23 арк. Брайчевський Михайло Юліанович. Виступ на V сесії Київської ради народних

депутатів про охорону, реставрацію і використання пам'яток історії та культури.

44. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 531, 9 арк. Витоки, розвиток та перспективи української державності.

45. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 534, 7 арк. Про новий союзний договір (Виступ на «круглому столі»).

46. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 56, 102 арк. Браїчевський Михайло Юліанович. Скарби знайдені і не знайдені.

47. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 575, 10 арк. Проблема охорони архітектурних пам'яток (Доповідь та тези доповіді).

48. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 65, 525 арк. Основи марксистської філософії.

49. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 790, 138 арк. Нотатки до незакінченого художньо-історичного твору.

50. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 91, 7 арк. Любити, знати, берегти пам'ятки культури!

51. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 917, 7 арк. Відкритий лист до керівників Народного руху України за перебудову (В. Чорновола, І. Драча).

52. ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 990, 48 арк. Щоденникові записи про проведену роботу.

53. Особистий архів автора, інтерв'ю з Гиричем І., м. Київ, 21. 09. 2013.

54. Особистий архів автора, інтерв'ю з Івакіним Г., м. Київ, 13.12. 2013.

55. Особистий архів автора, інтерв'ю з Кухарчуком Ю., м. Київ, 12. 12. 2013.

56. ЦДАВО України, ф. 4760 «Українське товариство захисту історії пам'яток історії та культури », оп. 1, спр. 160, 152 арк. Документи II з'їзду Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (стенограма). м. Київ. Том 2.

57. ЦДАВО України, ф. 4760, оп. 1, спр. 349, 49 арк. Листування правління Товариства з Радою Міністрів УРСР про реставрацію Гостинного двору, будинку колишньої Поштової станції в м. Києві, закінчення будівництва Музею Народної архітектури та побуту УРСР, забезпечення висококваліфікованими кадрами, погодження Статуту товариства.

58. ЦДАВО України, ф. 4760, оп. 1, спр. 382, 145 арк. Протоколи та постанови бюро Президії правління Товариства.

59. ЦДАВО України, ф. 4760, оп. 1, спр. 430, 66 арк. Стенограма наради Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. 5 травня 1987 року.

60. ЦДАГО України, ф. 1 «Центральний комітет Комуністичної партії України», оп. 70, спр. 2365, 165 арк. Інформації обкомів КП України о состояниии политического самообразования. Інформація обкомів КП України об обсуждении новых учебников «Основы марксистской философии», «Политэкономии» и «Истории КПСС».

61. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 250, 135 арк. Отчеты о работе Украинского общества дружбы и культурных связей с зарубежными странами, управления по иностранному туризму.

62. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2555, 259 арк. Записки, довідки, інформації, листи, телеграми ЦК Компартії України до ЦК КПРС, відділів ЦК Компартії України, партійних, радянських органів, міністерств, відомств, наукових установ, громадських організацій про створення, діяльність неформальних об'єднань, мітинги, збори громадськості, суспільно-політичний стан у республіці, в її окремих регіонах та інші питання ідеологічної роботи.

63. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2557, 220 арк. Записки, довідки, інформації, листи, резолюції, рішення, телеграми відділів ЦК Компартії України і радянських, партійних органів, міністерств і відомств, первинних парторганізацій, громадських об'єднань, трудових колективів, мітингів, зборів громадян про ставлення до створення і діяльності Народного Руху України (НРУ), реагування на установчий з'їзд НРУ.

64. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2658, 233 арк. Записки, довідки, інформації, листи ЦК Компартії України до ЦК КПРС, відділів ЦК КП України, партійних органів, КДБ і МВС УРСР про роботу партійних організацій у зв'язку з діяльністю неформальних об'єднань, про введення установчих з'їздів і конференцій Народного Руху України за перебудову, Українського товариства «Меморіал», про несанкціоновані мітинги і збори у окремих містах республіки, протидію іноземним дипломатам і журналістам у спробах збирання негативної інформації про життя в УРСР, антирадянську діяльність емігрантських центрів, інші питання ідеологічної і масово-політичної роботи.

65. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2660, 81 арк. Листи ЦК Компартії України обкомам партії, проекти програми та відозви до громадян УРСР Народного Руху України за перебудову, висновки наукових установ і спеціалістів щодо змісту зазначених матеріалів.

66. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2768, 218 арк. Записки, довідки, інформації, телеграми ЦК КПРС, Секретаріату і відділів ЦК Компартії України, партійних і радянських органів про розвиток політичної ситуації у республіці, третю нараду представників страйкових і робітничих комітетів України, Другі Всеукраїнські збори Народного Руху України, Всесоюзну конференцію прихильників демократичних рухів у КПРС, установчі з'їзди і конференції ЛДПУ, СДПУ, партії демократичного відродження України, Народної партії України, Партії зелених, Союзу трудових колективів СРСР, інші питання діяльності неформальних організацій [1 вересня – 21 грудня 1990 р.].

67. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2773, 264 арк. Резолюції, постанови партконференцій, пленумів і активів партійних комітетів, зборів, комуністів, мітингів громадськості, звернення і заяви трудових колективів, окремих громадян до ЦК Компартії України з оцінкою суспільно-політичного та соціально-економічного становища і закликом до його стабілізації, характеристикою позиції керівних органів КПРС і КП України, висловленням протесту проти дій інформаційних організацій і окремих місцевих органів влади стосовно демонтажу пам'ятників В. І. Леніну.

68. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2919, 271 арк. Записки, довідки, інформації, листи, методичні розробки ЦК КПРС, відділів ЦК Компартії України. партійних органів і установ про політичну оцінку і ставлення до відзначення деяких подій і історії України, підготовку ленінських читань, характер запитань трудящих до партійного активу, проведення наукових конференцій і нарад-семінарів, інші питання ідеологічної роботи.

69. ЦДАГО України, ф. 270 «Народний Рух України», оп. 1, спр. 1, 235 арк. Стенографічний звіт установчого з'їзду НРУ 8 – 10 вересня 1989 р. у Києві (частково правлений маш. примірник з магнітофонної плівки). Ч. 1.

70. ЦДАГО України, ф. 270, оп. 1, спр. 36, 152 арк. Листи трудових колективів, окремих громадян, які надійшли до редакції газети «Літературна Україна» про підтримку проекту «Програми НРУ за перебудову» з м. Києва.

71. ЦДАГО України, ф. 270, оп. 1, спр. 5, 102 арк. Принципи та зміст діяльності Народного Руху України за перебудову. Проект статутів та програма установчого з'їзду НРУ. Опитувальні анкети учасників з'їзду. Списки виступаючих на з'їзді, активістів обласних організацій, які рекомендовані до керівних органів НРУ і для участі в роботі установчого з'їзду. Зразок анкети учасника з'їзду.

72. ЦДАГО України, ф. 270, оп. 1, спр. 58, 63 арк. Документи II всеукраїнських зборів Народного Руху України (програма, статут, ухвали, звернення, заяви). Копії статутів НРУ, затверджених постановою Ради міністрів УРСР від 09.02.1990 р. та зареєстрованих мін'юстом України 13.11.1991 р.

73. ЦДАГО України, ф. 270, оп. 1, спр. 85, 54 арк. Статут Народного Руху України.

74. ЦДАГО України, ф. 270, оп. 1, спр. 86, 254 арк. Сценарій проведення II всеукраїнських зборів НРУ і план роботи редакційної колегії: списки виступаючих; записки і пропозиції делегатів до президії зборів; поправки до статуту НРУ, правлений примірник програми НРУ (копії).

75. ЦДАГО України, ф. 270, оп. 1, спр. 94, 34 арк. Другі всеукраїнські збори Руху. «Вісник Руху». Ч. 7, листопад 1990 р.

76. ЦДАГО України, ф. 270, оп. 2, спр. 1, 127 арк. Часопис секретаріату Народного Руху України «Вісник Руху» (№№ 1 – 1989 р., 1 – 7, 10 – 1990 р.).

II. Опубліковані джерела.

77. Андропов Ю. Шестдесят лет СССР. Доклад на совместном торжественном заседании Центрального Комитета КПСС, Верховного Совета СССР и Верховного Совета РСФСР в Кремлевском Дворце съездов 21 декабря 1982 г. / Ю. Андропов // Ю. В. Андропов. Избранные речи и статьи. – Москва: Издательство политической литературы, 1983. – С. 5 – 19.

78. Брайчевский М. О времени сложения феодализма в Древней Руси / М. Брайчевский, В. Довженок // Вопросы истории. – 1950. – № 8. – С. 60 – 77.

79. Брайчевський М. «Гетьмани, гетьмани, коли б ви повстали...». На здобуття Державної премії України імені Т. Шевченка / М. Брайчевський // Літературна Україна. – 1994. – № 10 – 11 (4575 – 4576). – С. 3.

80. Брайчевський М. Аскольд – цар київський / М. Брайчевський // Брайчевський М. Вибране. – Т. II. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2009. – С. 319 – 758.

81. Брайчевський М. Біля джерел слов'янської державності (соціально-економічний аспект розвитку черняхівських племен) / М. Брайчевський. – К.: Наукова думка, 1964. – 356 с.

82. Брайчевський М. Були церкви в столиці. А тепер? / М. Брайчевський // Культура і життя. – 1993. – № 4 (3385). – С. 5.

83. Брайчевський М. Відкритий лист до керівників Руху / М. Брайчевський // Вісті з України. – 1992. – С. 3 – 9 грудня. – С. 4.

84. Брайчевський М. Врятувати для століть / М. Брайчевський, К. Стецюк, О. Апанович, З. Хижняк // Літературна Україна. – 1987. – 30 липня. – С. 8.

85. Брайчевський М. Вступ до історичної науки / М. Брайчевський. – К.: Видавничий дім «KM Academia», 1995. – 168 с.

86. Брайчевський М. Державній мові – державну підтримку. Відкритий лист Президенту України Леоніду Кучмі / М. Брайчевський // Столиця. – 2000. – № 39 (244). – С. 12.
87. Брайчевський М. Заключне слово / М. Брайчевський // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К.: Смолоскип, 2003. – С. 350 – 418.
88. Брайчевський М. Історична думка в Київській Русі / М. Брайчевський // Брайчевський М. Вибране. – Т. I. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2009. – С. 603 – 715.
89. Брайчевський М. Історіософські підвалини історичного поступу / М. Брайчевський // Український історик. – 1994. – С. 234 – 240.
90. Брайчевський М. Коли і як виник Київ / М. Брайчевський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 164 с.
91. Брайчевський М. Конспект історії України / М. Брайчевський. – К.: Знання, 1993. – 206 с.
92. Брайчевський М. Мова і держава. Відкритий лист Президенту України Леоніду Кучмі / М. Брайчевський // Українське слово. – 2000. – № 9. – Ч. 17–18.
93. Брайчевський М. Нація і держава (II) / М. Брайчевський // Київ. – 1993. – № 3. – С. 121 – 126.
94. Брайчевський М. Нація і держава (історіографічні роздуми. Фрагмент) / М. Брайчевський // Літературна Україна. – 1993. – № 4 (4517). – С. 5.
95. Брайчевський М. Перебудові – зелену вулицю / М. Брайчевський // Пам'ятники України. – 1987. – № 2. – С. 28 – 29.
96. Брайчевський М. Перебудові – зелену вулицю / М. Брайчевський // Пам'ятники України. – 1987. – № 3. – С. 30 – 31.
97. Брайчевський М. Пирогоша церква: бути чи не бути? / М. Брайчевський // Вечірній Київ. – 1993. – № 30 – 31 (146443 – 146444). – С. 8.

98. Брайчевський М. Плекаймо київську старовину / М. Брайчевський // Час/Time. – 1995. – № 45. – С. 4.
99. Брайчевський М. Походження Русі / М. Брайчевський. – К.: Наукова думка, 1968. – 224 с.
100. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності / М. Брайчевський. – К.: Видавничий дім «KM Academia», 1998. – 152 с.
101. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання: критичні зауваги з приводу однієї концепції / М. Брайчевський. – Торонто: Нові дні, 1972. – 65 с.
102. Брайчевський М. Про новий союзний договір / М. Брайчевський // Самостійна Україна. – 1991. – 1 лютого. – С. 2 – 3
103. Брайчевський М. Про українську державність / М. Брайчевський // Український історик. – 1989. – Т. XXVI. – Ч. 4 (104). – С. 76–81.
104. Брайчевський М. Соціалізм. Закон господарської байдужості / М. Брайчевський // Час/Time. – 1995. – 24 березня. – С. 8.
105. Брайчевський М. Соціалізм. Закон індискретного привласнення / М. Брайчевський // Час/Time. – 1995. – 28 січня. – С. 8.
106. Брайчевський М. Соціалізм. Закон надмірності / М. Брайчевський // Час/Time. – 1995. – 8 вересня. – С. 10.
107. Брайчевський М. Структуралізм історичного процесу / М. Брайчевський // Михайло Брайчевський: вчений і особистість. – К: Фенікс, 2002. – С. 129 – 142.
108. Брайчевський М. Суспільно-політичні рухи в Київській Русі / М. Брайчевський // Брайчевський М. Вибране. – Т. I. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2009. – С. 43 – 603.
109. Брайчевський М. Утвердження християнства на Русі / М. Брайчевський. – К.: Наукова думка, 1988. – 262 с.
110. Брайчевський М. Хозарія і Русь / М. Брайчевський // Брайчевський М. Вибране. – Т. II. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2009. – С. 11 – 318.
111. Брайчевський М. Шлях у глухий кут / М. Брайчевський // Час/Time. – 1995. – 18 січня. – С. 14.

112. Брайчевський М. Як ми вшанували Михайла Грушевського в день його століття / М. Брайчевський // Український історик. – 1996. – ч. 1 – 4. – С. 319 – 321.
113. Брайчевський М. Як Президія Академії розправлялася з непокірним істориком / М. Брайчевський // Український історик. – 1997. – ч. 1 – 4. – С. 217 – 221.
114. Власть и диссиденты: из док. КГБ и ЦК КПСС / подгот. текста и коммент. : А. Макаров, Н. Костенко, Г. Кузовкин. – М.: Московская Хельсинкская Группа, 2006. – 282 с.
115. Горбачев М. Безсмертний подвиг советского народа. Доклад на торжественном собрании в Кремлевском Дворце съездов, посвященном 40-летию Победы советского народа в Великой Отечественной войне 8 мая 1985 г. // Избранные речи и статьи. – Т. 2. – М.: Издательство политической литературы, 1987. – С. 186 – 206.
116. Гуревич А. История историка / А. Гуревич. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2004. – 288 с.
117. Доклад М. С. Хрущева о культе личности Сталина на XX съезде КПСС: документы / за ред. К. Аймермахера. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2002. – 912 с.
118. Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957 – 1977): документи і матеріали / Упоряд. С. Рубльов. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – 464 с.
119. Киевское письмо 1968 г. [Електронний ресурс] // Аналітик. Київський центр політичних досліджень і конфліктології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.analitik.org.ua/heap/letter/>
120. Конспект закритого обговорення статті М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання» в Інституті історії АН УРСР влітку 1974 року // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К.: Смолоскип, 2003. – С. 344 – 350.

121. Конституція. Основной закон Союза Советских Социалистических Республик. – М.: Издательство политической дитературы, 1977. – 28 с.
122. Кравчук Л. Щербицкий сказал – какой дурак придумал слово перестройка?» // Исторична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/10/53558/>
123. Мельник І. Він хотів тільки землі і неба. Спогад про «Приєднання чи возз'єднання» М. Брайчевського / І. Мельник // Молода нація. – К.: Смолоскип, 2003. – № 3. – С. 56 – 59.
124. Мельник І. З історії створення Народного Руху України та відродження «Просвіти» (1988 – 1991). Спогад / І. Мельник // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.inst-ukr.lviv.ua/files/21/120Melnyk.pdf.
125. Мельник І. Книжок не може бути багато / І. Мельник // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 58 – 62.
126. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960 – 1990): документи і матеріали / упор. В. Даниленко. – К.: Смолоскип, 2013. – 736 с.
127. Про засади державної мовної політики. Верховна Рада України; Закон від 03.07.2012 № 5029-VI // Офіційний портал Верховної ради України [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>.
128. Про заходи відзначення 130-річчя від дня народження М. С. Грушевського Кабінет Міністрів України; Постанова від 02.08.1996 № 886 // Офіційний портал Верховної ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/886-96-%D0%BF>
129. Про мови в Українській РСР Верховна Рада УРСР; Закон від 28.10.1989 № 8312-XI // Офіційний портал Верховної ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/8312-11>.

130. Провісники свободи, державності і демократії : Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України / Національна академія наук України, Інститут історії України, Центральний державний архів громадських об'єднань України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 454 с.

131. Програма Народного Руху України за перебудову // Літературна Україна. – 1989. – 16 лютого. – С. 3.

132. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її й навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови; Справа № 1 – 6 / 99 від 14 грудня 1999 року // Офіційний портал Верховної ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99>.

133. Селівачов М. Михайло Юліанович Брайчевський в Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури: Спогади / М. Селівачов // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: Зб. наук. пр. з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології. – 2012. – Вип. 8. – С. 475 – 482.

134. Толочко П. ...И прошлое не проклиная / П. Толочко. – К.: «АртЭк», 2006. – 232 с.

Література

135. Алексеева В. Национальная идея [Електронний ресурс] / В. Алексеева// Философская энциклопедия. Режим доступу до ресурсу: <http://terme.ru/dictionary/183/word/nacionalnaja-ideja>.

136. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: новейший период / Л. Алексеева. – М.: Московская Хельсинкская группа, 2012. – 384 с.
137. Андреев В. Интегральний напрям сучасної історіографії: інтелектуальна історія / В. Андреев // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / за ред. В. Смоля. – Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 17 – 23.
138. Антонович М. М. Ю. Брайчевський. Коли і як виник Київ. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963 – 163 с. / М. Антонович // Український історик. – 1964. – Т. I. – С. 48 – 49.
139. Антонович М. М. Ю. Брайчевський. Походження Русі. – К.: Вид-во АН УРСР, 1968 – 224 с. / М. Антонович // Український історик. – 1969. – Т. VI. – С. 150 – 152.
140. Антонович М. М. Ю. Брайчевський. Утвердження християнства на Русі. – К.: Наукова думка, 1988. – 262 с. / М. Антонович // Український історик. – 1989. – С. 148 – 150.
141. Атаманенко А. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність / А. Атаманенко. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2010. – 670 с.
142. Бажан О. Дисидентство в УРСР: спроба дефініції / О. Бажан // Магістеріум. НаУКМА. – 2007. – Вип. 28. Історичні студії. – С. 27 – 31.
143. Бажан О. Опозиційний рух в Україні в умовах системної кризи СРСР / О. Бажан // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2005. – Вип. 31. – С. 189 – 199.
144. Бажан О. Під наглядом КДБ: виникнення та функціонування неформальних політизованих організацій в часи «горбачовської перебудови» / О. Бажан // Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989 – 2009): Матеріали круглого столу, присвяченого 20-ій річниці створення Народного Руху України за перебудову (Київ, 22 вересня 2009 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 61 – 72.

145. Бажан О. Спецоперація КДБ УРСР «Блок»: розробка, хід, наслідки / О. Бажан // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – 2013. – Т. 143. – С. 30 – 35.
146. Бажан О. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті роки) / О. Бажан, Ю. Данилюк. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 232 с.
147. Балагура О. Витоки української духовної культури у творчій спадщині М. Ю. Брайчевського: автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.12 // О. Балагура. – К.: Науково-дослідний інститут українознавства МОН України, 2009. – 16 с.
148. Балагура О. Життя і творчість Михайла Брайчевського – духовне джерело сучасної української культури / О. Балагура // Українознавство. – 2005. – № 4. – С. 295 – 298.
149. Балагура О. Перспективи використання культурної спадщини Михайла Брайчевського в сучасних загальноосвітніх закладах / О. Балагура // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 143 – 146.
150. Барановська Н. Суспільно-політичні та соціально-економічні передумови виникнення Руху / Н. Барановська // Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989 – 2009): Матеріали круглого столу, присвяченого 20-ій річниці створення Народного Руху України за перебудову (Київ, 22 вересня 2009 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 13 – 28.
151. Бердинских В. Ремесло историка в России / В. Бердинских. – М.: Новое литературное обозрение, 2009. – 609 с.
152. Бестельс-Дільгер Ю. Українська мовна політика з 1991 по 2009 рік: погляд ззовні / Ю. Бестельс-Дільгер // Мова і суспільство. – 2010. – Вип. 1. – С. 88 – 94.
153. Білецький М. Як готувався «Київський лист» [Електронний ресурс] / М. Білецький // Аналітик. Київський центр політичних досліджень і

конфліктології. - Режим доступу до ресурсу:

<http://www.analitik.org.ua/ukr/publications/beletsky/3dd38116/>

154. Білокінь С. Клуб творчої молоді «Сучасник» очима влади / С. Білокінь // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – 2011. – Вип. 16. – С. 39 – 60.

155. Блок М. Апологія истории или ремесло историка / М. Блок. – М.: Наука, 1986. – 256 с.

156. Бодак О. Архівна спадщина М. Ю. Брайчевського як джерело вивчення історичної науки та поширення історичних знань (за матеріалами інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) / О. Бодак // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2005. – Вип. 10. – С. 34 – 49.

157. Бодак О. Документальна історико-бібліографічна спадщина М. Ю. Брайчевського (1924 – 2001): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.08 / О. Бодак. – К.: Національна академія наук України; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 2007. – 19 с.

158. Бодак О. Постать М. Ю. Брайчевського в українській історіографії / О. Бодак // Волинські історичні записки. – 2010. – Т. 4. – С. 47 – 57.

159. Бондаренко Н. Славянский этногенез и становление украинского народа (историографический анализ) / Н. Бондаренко. – К.: Феникс, 2007. – 400 с.

160. Бондаренко С. Роль Народного Руху України у національно-політичному житті українського народу наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття: сучасний стан та перспективи розвитку / С. Бондаренко // Україна – Європа – Світ. – 2012. – Вип. 9. – С. 80 – 84.

161. Брайчевський Михайло Юліанович (некролог) // УІЖ. – 2002. – № 1. – С. 157 – 159.

162. Браун А. Горбачев, Ленин и разрыв с ленинизмом / А. Браун // Полис : Политические исследования. – 2007. – № 6. – С. 71 – 85.

163. Бригадина О. Инакомыслие и власть. Диссидентское движение в СССР в середине 1960-х – начале 1980 х гг. / О. Бригадина // Российские и славянские исследования: Сб. науч. статей. – 2004. – Вып. 1. – С. 242 – 250.
164. Буббайер Ф. Совесть, диссидентство и реформы в Советской России / Ф. Буббайер. – М.: Российская политическая энциклопедия; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. – 367 с.
165. Верменич Я. Історія ідей та криза історизму / Я. Верменич // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / за ред. В. Смоля. – Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 24 – 27.
166. Винар Л. Михайло Брайчевський: співпраця з УІТ і УВАН / Л. Винар // Український історик. – 2009. – Т. XLVI. – С. 103 – 123.
167. Винар Л. Михайлові Брайчевському – 75 / Л. Винар // Брайчевський М. Вибрані твори. – Нью-Йорк; Київ, 1999. – С. 7 – 14.
168. Винокур І. М.Ю. Брайчевський – вчений і громадянин / І. Винокур // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 14–19.
169. Гай-Нижник П. Виникнення перших політичних партій в УРСР, утворення Народного Руху України та його позиція щодо Союзного договору (1989 – 1991 рр.) / П. Гай-Нижник // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 57. – К.: ВІР УАН, 2012. – С. 127 – 133.
170. Гарань О. Програмні документи Руху в контексті основних ідеологій сучасності / О. Гарань // Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989 – 2009): Матеріали круглого столу, присвяченого 20-ій річниці створення Народного Руху України за перебудову (Київ, 22 вересня 2009 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 7 – 12.
171. Гарань О. Убити дракона (з історії Руху та нових партій України) / О. Гарань. – К.: Либідь, 1993. – 200 с.
172. Геллер М. Утопія у влади / М. Геллер, А. Некрич. – М.: МИК, 2000. – 856 с.
173. Гирич І. «Приєднання чи возз'єднання?» М. Брайчевського / І. Гирич // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 64 – 65.

174. Гирич І. Михайло Брайчевський та УІТ / І. Гирич // Український історик. – 2003. – Т. XL. – С. 60 – 71.
175. Гирич І. Михайло Юліанович Брайчевський: 1924 – 2001 / І. Гирич // Київський альбом. Історический альманах. – 2002. – Вып. 2. – С. 80 – 81.
176. Глебова І. Історія – общество – историк: особенности взаимодействія в современной России / І. Глебова // Будуще нашегo прошлого: материалы научной конференции. Москва, 15–16 июня 2011 г. – М.: Изд-во Российского государственного гуманитарного университета, 2011. – С. 89 – 97.
177. Гончарук Г. Народний Рух України. Історія / Г. Гончарук. – Одеса: Астропринт, 1997. – 380 с.
178. Гончарук Г. Украина: предрасветные сражения. Сопротивление власти в советских документах 1975 – 1991 годов / Г. Гончарук, А. Нагайцев, А. Шановская. – Одеса: Астропринт, 2011. – 320 с.
179. Горбик В. Діяльність державних інституцій і громадський організацій з охорони культурної спадщини: історія, теорія, практика / В. Горбик, Г. Денисенко // Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва. – К., 2009. – С. 5 – 43.
180. Греков Б. Киевская Русь / Б. Греков. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1953. – 569 с.
181. Даниелс Р. Взлет и падение коммунизма в России / Р. Даниелс. – М.: «Российская политическая энциклопедия»; Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – 510 с.
182. Даниэль А. Истоки и смысл советского Самиздата / А. Даниэль // Антология самиздата. Неподцензурная литература в СССР. 1950-е – 1980-е. – М.: Международный институт гуманитарно-политических исследований, 2005. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 17 – 33.
183. Деревінський В. Трансформація НРУ з громадсько-політичної організації в політичну партію / В. Деревінський // Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989 – 2009): Матеріали круглого

столу, присвяченого 20-ій річниці створення Народного Руху України за перебудову (Київ, 22 вересня 2009 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 29 – 37.

184. Дзира Я. Ювілей Михайла Брайчевського / Я. Дзира // Український історик. – Нью-Йорк; К.; Львів; Париж, 1995. – Т. 32. – С. 341 – 342.

185. Діденко Ю. Народний Рух України на початковому етапі боротьби за незалежність / Ю. Діденко // Інтелігенція і влада. – Серія : Історія. – 2007. – Вип. 10. – С. 42 – 53.

186. Дмитрієнко М. Історик українського відродження / М. Дмитрієнко, Я. Дзира // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – 2003. – Число 10. – Ч. 1. – С. 8 – 50.

187. Дубровский А. Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930 – 1950 гг.) / А. Дубровский. – Брянск: Издательство Брянского государственного университета им. акад. И. Г. Петровского, 2005. – 800 с.

188. Ерохина М. Историческая личность: современная методика изучения / М. Ерохина // Метаморфозы истории. Альманах. – 1997. – Вып. 1. – С. 209 – 213.

189. Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Єкельчик. – К.: Критика, 2008. – 303 с.

190. Жигadlo В. Хто водив рукою історика? / В. Жигadlo // Культура і життя. – № 15 (3393). – 1993. – С. 5.

191. Жовтяк-Тараскіна Д. Мовне питання в діяльності політичних партій у період виборів / Д. Жовтяк-Тараскіна // Ефективність державного управління: збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України. – 2012. – Вип. 30. – С. 283 – 289.

192. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період / О. Забужко. – К.: Наук. Думка, 1992. – 126 с.

193. Зарецкий Ю. Стратегии понимания прошлого: теория, история, историография / Ю. Зарецкий. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 384 с.
194. Зашкільняк Л. Інтелектуальна історія: спроба конвенції (деякі методологічні міркування) / Л. Зашкільняк // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / за ред. В. Смоля. – Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 28 – 35.
195. Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. – Львів: Львівський національний університет імені Ів. Франка. – 227 с.
196. Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945 – 1953 / Е. Зубкова. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 1999. – 229 с.
197. История России. XX век: 1939 – 2007 / под. ред. А. Зубова. – М.: АСТ-Астрель, 2010. – 847 с.
198. Источниковедение: теория, история, метод. Источники российской истории / И. Данилевский, В. Кабанов, О. Медушевская, М. Румянцева. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2008. – 702 с.
199. Івакін Г. Слово про історика / Г. Івакін // Брайчевський М. Вибрані твори. – Нью-Йорк; К., 1999. – С. 14–27.
200. Івакін Г. Феномен М. Ю. Брайчевського / Г. Івакін, Ю. Павленко // Михайло Брайчевський: вчений і особистість. – К.: Фенікс, 2002. – С. 6 – 15.
201. Ісаєвич Я. Михайло Брайчевський і його концепція історії України / Я. Ісаєвич // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен: Вид-во Українського історичного товариства, 1994. – Т. XXXI. – С 189 – 200.
202. Ісакова Г. Політичні процеси на пострадянському просторі: тенденції, протиріччя, перспективи / Г. Ісакова // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 128 – 134.

203. Історичне джерелознавство: Підручник для студентів істор. Спец. ВНЗ / Авт.: Я. Калакура, І. Войцехівська, Б. Корольов та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.
204. Кагарлицкий Б. Марксизм – не рекомендовано для обучения / Б. Кагарлицкий. – М.: Алгоритм, 2005. – 477 с.
205. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2005. – 360 с.
206. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
207. Касьянов Г. Україна 1991 – 2007: Очерки новейшей истории / Г. Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – 480 с.
208. Кирчанів М. Діапазон можливостей мікроісторії в Україні: інший у баченні «людей другого плану» / М. Кирчанів // Регіональна історія України. Збірник наукових статей / гол. ред. В. Смолій. – 2012. – Вип. 6. – С. 211 – 222.
209. Кіндрачук Н. Участь Народного Руху України в організації політичних заходів, які сприяли встановленню суверенної, демократичної України / Н. Кіндрачук // Інтелігенція і влада. – Серія : Історія. – 2007. – Вип. 10. – С. 78 – 87.
210. Князевич Д. Народний Рух України за перебудову й переосмислення історичного досвіду українського народу / Д. Князевич // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 53. – С. 151 – 156.
211. Ковальченко И. Методы исторического исследования / И. Ковальченко. – М.: Наука, 1987. – 440 с.
212. Козлов В. Крамола: инакомыслие в СССР во времена Н.Хрущева и Л.Брежнева (По материалам Верховного суда и прокуратуры СССР). Стаття 1 / В. Козлов // Общественные науки и современность. – 2002. – № 3. – С. 75 – 88.
213. Козлов В. Неизвестный СССР. Противостояние народа и власти 1953 – 1985 гг. / В. Козлов. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2006. – 446 с.

214. Колесник І. Культурно-інтелектуальна історія як дзеркало «нової наукової революції» / І. Колесник // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / за ред. В. Смоля. – Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 36 – 45.

215. Копосов Н. Как думают историки / Н. Копосов. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – 326 с.

216. Котляр Ю. До питання про термінологію та хронологію інакомислення в Україні в 50-х - 80-х рр. ХХ століття / Ю. Котляр // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Київ; Миколаїв: Видавництво Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили, 2008. – Вип. 13. – С. 19 – 26.

217. Кроче Б. Теория и история историографии / Б. Кроче. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. – 192 с.

218. Кульчицький С. Утвердження незалежної України: перше десятиліття / С. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 48 – 68.

219. Кухарчук Ю. Михайло Брайчевський і українська незалежність / Ю. Кухарчук // Михайло Брайчевський: вчений і особистість. – К.: Фенікс, 2002. – С. 120 – 125.

220. Кухарчук Ю. Просвітник українського народу / Ю. Кухарчук // М. Брайчевський. Твори. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2004. – Т. 1. – С. 5 – 36.

221. Кухарчук Ю. Учений, громадянин, особистість / Ю. Кухарчук // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – 2002. – Т. 20: Історичні науки. – Ч. 1. – С. 10 – 14.

222. Кучма Л. Україна – не Росія / Л. Кучма. – М.: Время, 2004. – 560 с.

223. Лавджой А. Великая цепь бытия: история идеи / А. Лавджой. – М.: Дом интеллектуальной книги, 2001. – 376 с.

224. Леві Дж. Про мікроісторію / Дж. Леві // Нові підходи до історіописання / за ред. П. Берка. – К.: Ніка-Центр, 2010. – С. 119 – 143.

225. Ленин В. О брошюре Юниуса / В. Ленин // Ленин В. Полное собрание сочинений. – Изд. 5. – Т. 30. – М.: Издательство политической литературы, 1973. – С. 1 – 16.
226. Лісовий В. Що таке національна (українська) ідея? / В. Лісовий // Націоналізм: Теорія нації та націоналізму від Йогана Фітхе до Ернеста Гелнера. Антологія. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 453 – 479.
227. Лобко Н. До питання про значення генеалогічних відомостей в біографічних дослідженнях / Н. Лобко // Актуальні питання історії та культури: Матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів та студентів. – Суми: Сумський державний університет, 2009. – С. 77 – 82.
228. Лубский А. Микроистория / А. Лубский // Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / Отв. ред. А. Чубарьян. – М.: Аквилон, 2014. – 576 с.
229. Люкс Л. История России и Советского Союза: от Ленина до Ельцина / Л. Люкс. – М.: «Российская политическая энциклопедия»; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. – 527 с.
230. Малиа М. Советская трагедия. История социализма в России. 1917 – 1991 / М. Малиа. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2002. – 584 с.
231. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии / К. Маркс. – Т. I. – Кн. I. – М.: Политиздат, 1983. – 737 с.
232. Масенко Л. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір / Л. Масенко. – К.: КМ Академія, 2004. – 163 с.
233. Медик Х. Микроистория / Х. Медик // THESIS. Теория и история экономических и социальных институтов и систем / под ред. А. Полетаева. – 1994. – Вып. 4. – С. 193 – 202.
234. Менжулін В. Біографістика між філософією життя та герменевтикою: досвід В. Дильтея / В. Менжулін // Докса. Збірник наукових праць з філософії і філології. – 2008. – Вип. 12: Німецька традиція в філософії та культурі. – С. 211 – 220.

235. Мицик Ю. Вічна пам'ять (замість некролога проф. М. Ю. Брайчевському) / Ю. Мицик // Наукові записки НаУКМА. – 2002. – Т. 20: Історичні науки. – Ч. 1. – С. 6 – 9.

236. Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси / за ред. В. Литвина. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 592 с.

237. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / О. Обертас. – К: Смолоскип, 2010. – 300 с.

238. Овсиенко В. Война КГБ против диссидентов. Погрому «шестидесятников» – 40 лет [Електронний ресурс] / В. Овсиенко // Аргумент. - Режим доступу до ресурсу: <http://argumentua.com/stati/voina-kgb-protiv-dissidentov-pogromu-shestidesyatnikov-40-let>

239. Опалько Ю. Збереження культурно-історичної спадщини в сучасній Україні: проблеми та перспективи / Ю. Опалько // Стратегічні пріоритети. Науково-аналітичний щоквартальний збірник. – 2007. – № 1 (2). – С. 83 – 88.

240. Орлов И. Историк сталинской эпохи на «фронте исторической науки» / И. Орлов // Харківський історіографічний збірник. – 2012. – Вип. 10. – С. 117 – 130.

241. Павлова Т. Психологическое и социальное в исторической биографии / Т. Павлова // Политическая история на пороге ХХІ века: традиции и новации. – М.: Институт всеобщей истории РАН, 1995. – 276 с.

242. Падалка С. Проблеми вітчизняної економіки в ідеології та політичній практиці НРУ / С. Падалка // Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989 – 2009): Матеріали круглого столу, присвяченого 20-ій річниці створення Народного Руху України за перебудову (Київ, 22 вересня 2009 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 121 – 128.

243. Пасічник В. Суть та структура поняття «національна ідея» [Електронний ресурс] / В. Пасічник // Етнокультурні проблеми політичного

процесу в Україні: Колективна монографія. – Режим доступу до ресурсу:
<http://www.westukr.itgo.com/Pasichnyk.html>

244. Пашинян И. Контент-анализ как метод исследования: достоинства и ограничения / И. Пашинян // Научная периодика: проблемы и решения. – 2012. – № 3. – С. 13 – 18.

245. Петрів Г. З досвіду патріотичного виховання у ВП НУПІБ України «Заліщицький аграрний коледж ім. Є. Храпливого» / Г. Петрів // ВП НУПІБ України «Заліщицький аграрний коледж ім. Є. Храпливого» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zkol.org.ua/index.php/2013-12-21-10-42-13/naukova-robota/116-patriotichne-vikhovannya-tudentskoji-molodi>.

246. Петровская И. Биографика: введение в науку и обозрение источников биографических сведений о деятелях России 1801 – 1917 годов / И. Петровская. – СПб: Издательский дом «Петрополис», 2010. – 384 с.

247. Політологічний енциклопедичний словник / упор. В. Горбатенко. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

248. Політологія. Підручник / За ред. В. Кременя, М. Горлача. – Харків: Єдиноріг, 2001. – 640 с.

249. Польская С. Микроистория в зеркале исследований современной французской медиевистики / С. Польская // Новая локальная история: методы, источники, столичная и провинциальная историография: материалы первой Всероссийской Интернет-конференции. – Вып. 1. – Ставрополь: Издательство Ставропольского государственного университета, 2003. – С. 174 – 193.

250. Пономарьова Л. Нова реконструкція Золотої брами / Л. Пономарьова // Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища. – 2003. – Вип. 1. – С. 62 – 70.

251. Попова Т. Историография в человеческом измерении / Т. Попова // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – 2012. – Вип. 22. – С. 265 – 292.

252. Попова Т. Историография и интеллектуальная история: симбиоз, диалог, оппозиция, ассимиляция..? (поговорим о наболевшем или утоли мои

печали) / Т. Попова // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / за ред. В. Смоля. – Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 138 – 163.

253. Про А. Двенадцать уроков по истории / А. Про. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2000. – 336 с.

254. Просвітник українського народу: каталог книжкової виставки (до 90-ліття від дня народження М. Ю. Брайчевського) / Н. Джус, О. Підгаєцька. – Івано-Франківськ: ОУНБ ім. І. Франка, 2014. – 22 с.

255. Путилова Е. Особенности использования биографического метода в исторической науке [Электронный ресурс] / Е. Путилова // Cogita!.ru. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.cogita.ru/a.n.-alekseev/publikacii-a.n.alekseeva/biografiya-glazami-istorika>

256. Пыжиков А. Хрущевская «оттепель»: 1953 – 1964 годы / А. Пыжиков. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 568 с.

257. Радько П. Українська державна ідея в творчості історика Михайла Брайчевського / П. Радько // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2010. – Т. 21. – С. 516 – 529.

258. Репина Л. Историческая биография и интеллектуальная история / Л. Репина // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / за ред. В. Смоля. – Вип. 4. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 437 – 464.

259. Репіна Л. Інтелектуальна історія сьогодні: методи, проблеми, перспективи / Л. Репіна // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / за ред. В. Смоля. – Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 89 – 106.

260. Рубльов О. «Український історичний журнал»: історія офіційна й залаштункова (1957 – 1988 рр.) / О. Рубльов // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 18 – 55.

261. Рубльов О. У пошуках правди історії: Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957 – 1977 рр.) / О. Рубльов // Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957 – 1977 рр.): Док. і мат. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 3 – 33.
262. Сагайдак М. Михайло Брайчевський у просторі української культури 60 – 80-х років ХХ ст. / М. Сагайдак // Археологія. - № 4. – К.: Інститут археології НАН України, 2004. – С. 101 – 105.
263. Седнева Н. Роль політичних партій у формуванні та регулюванні мовної політики в Україні / Н. Седнева // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. – Серія: Політологія. – 2008. – Вип. 66. – С. 77 – 82.
264. Секо Я. Історичний дискурс українських шістдесятників / Я. Секо // Україна - Європа - Світ: міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – Вип. 5. – Ч. 1. – С. 126 – 133.
265. Секо Я. Культурницькі об'єднання 1960-х рр. у контексті руху шістдесятників / Я. Секо // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 1. – С. 230 – 236.
266. Сидорова Л. Советские историки послевоенного поколения: собирательный образ и индивидуализирующие черты / Л. Сидорова // История и историки: историографический вестник. – 2004. – М.: Наука, 2005. – С. 208 – 223.
267. Сидорова Т. Историография как интеллектуальная история: проблемы междисциплинарности и контекста / Т. Сидорова // Историческая наука сегодня: теории, методы, перспективы / под ред. Л. Репиной. – М.: Издательство ЛКИ, 2012. – С. 586 – 594.
268. Силян О. Лицар правди і науки / О. Силян // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 7 – 11.

269. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. – К.: Основи, 1994. – 224 с.
270. Средний курс национальной денежной единицы Украины к иностранным валютам (1992-1999) // U-kraina.com – Веб-визитка Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.u-kraina.com/index.php?option=com_content&view=article&id=44:-----1992-1999&catid=19&Itemid=32.
271. Суту Ж.-А. Падіння муру, кінець системи: Горбачов / Ж.-А. Суту // Відкритість, суспільство, влада. Від Нантського едикту до падіння комунізму. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 185 – 202.
272. Сюднюков І. Реставратор української нації. Михайло Брайчевський: історик, мислитель, державотворець / І. Сюднюков // Київське православ'я. Міжнародний науковий проект [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://kyiv-pravosl.info/2013/06/20/restavrator-ukrajinskoji-natsiji-myhajlo-brajchevskij-istoryk-myslytel-derzhavotvoretz/>
273. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Д. Тош. – М.: Издательство «Весь Мир», 2000. – 296 с.
274. Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века / Х. Уайт. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2002. – 528 с.
275. Україна: політична історія XX – початок XXI століття / за ред. В. Барана, О. Бойка, В. Верстюка [та ін.]; голова ред. ради В. Литвин. – К.: Парламентське видавництво, 2007. – 1028 с.
276. Унгурян О. Обладавший феноменальной памятью историк Михаил Брайчевский писал научные труды без единого черновика / О. Унгурян // Факты. – 29 октября. – 2002. – С. 10.
277. Утченко С. Цицерон и его время / С. Утченко. – М.: Мысль, 1972. – 390 с.
278. Утченко С. Юлий Цезарь / С. Утченко. – М.: Мысль, 1976. – 366 с.
279. Февр Л. Бои за историю / Л. Февр. – М.: Наука, 1991. – 632 с.

280. Федорів І. Творчість Михайла Брайчевського у контексті дискусії щодо виникнення слов'янської писемності / І. Федорів // Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / гол. ред. Л. Алексієвець. – Вип. 8. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – С. 91 – 99.

281. Феномен прошлого / отв. ред. И. Савельева, А. Полетаев. – М.: Издательский дом Государственный университет «Высшая школа экономики», 2005. – 476 с.

282. Ферклоу Н. Диалектика дискурса / Н. Ферклоу // Современный дискурс-анализ. Методология: концептуальные обоснования. – Вип. 1. – С. 117 – 125 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: discourseanalysis.org/ada1_1.pdf.

283. Хангтингтон. С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хангтингтон. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.

284. Худoley О. Актуальні проблеми пам'яткоохоронної справи в Україні / О. Худoley // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2011. – Вип. 45. – С. 163 – 167.

285. Черняк В. Битва за Україну: репортаж із зашморгом на серці / В. Черняк. – Львів: СПОЛОМ, 2012. – 122 с.

286. Чижко В. Біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія: Автореф. дис. д-ра. іст. наук: 07.00.06 / В. Чижко / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1997. – 48 с.

287. Шановська О. Історія Народного Руху України в інтерпретації його головного опонента / О. Шановська // Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989 – 2009): Матеріали круглого столу, присвяченого 20-ій річниці створення Народного Руху України за перебудову (Київ, 22 вересня 2009 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 49 – 60.

288. Шевченко В. М. Брайчевський на ниві охорони пам'яток та історичного середовища / В. Шевченко // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 46 – 54.

289. Шлюбом Ю. Микроистория: большие вопросы в малом масштабе / Ю. Шлюбом, М. Кром, Т. Зоколл // Прошлое – крупным планом: современные исследования по микроистории. – СПб: Европейский университет в Санкт-Петербурге; Алетейя, 2003. – С. 7 – 26.

290. Шубин А. От «застоя» к реформам. СССР в 1917 – 1985 гг. / А. Шубин. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2000. – 768 с.

291. Шумлянський С. «Мовне питання» після парламентських виборів: від політичної кон'юнктури до державної політики / С. Шумлянський // Український центр політичного менеджменту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=58&c=1245>.

292. Юсова Н. Ідейна й термінологічна генеалогія поняття «давньоруська народність» / Н. Юсова // УІЖ. – 2006. – № 4. – С. 101 – 125.

293. Юсова Н. Первые дискуссии в академической среде по проблеме древнерусской народности (начало 1950-х гг.) / Н. Юсова, С. Юсов // Вестник Удмуртского университета. История и филология. – 2010. – В. 3. – С. 92 – 98.

294. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 376 с.

295. Яремчук В. Дослідження з історії української історіографії радянської історіографії: стан та перспективи / В. Яремчук // Historia historiografii i metodologia historii w Polsce i na Ukrainie / pod red. J. Maternieckiego, J. Pisulinskiej, L. Zaskilniaka. – Rzeszow: Wydawnictwo uniwersytetu Rzeszowskiego, 2015. – С. 287 – 298.

296. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / В. Яремчук. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. – 525 с.

297. Яремчук В. Про феноменальність історичних поглядів Михайла Брайчевського / В. Яремчук // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2011. – Вип. 51. – С. 95 – 103.

298. Яремчук В. Чому Михайло Брайчевський став істориком-нонконформістом / В. Яремчук // Наукові записки Вінницького державного

педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Серія: Історія. – Вінниця: Вид-во Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, 2008. – С. 33 – 37.

299. Basarab J. Pereiaslav 1654: a Historiographical Study / J. Basarab. – Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies; The University of Alberta, 1982. – 322 s.

300. Lowy M. Opium du peuple? Marxisme critique et religion [Електронний ресурс] / M. Lowy // Article paru dans la revue Contretemps. – Режим доступу: <http://www.contretemps.eu/archives/opium-peuple-marxisme-critique-religion>.

ДОДАТКИ

Додаток А. Біограма Михайла Юліановича Брайчевського (1924 – 2001)

Брайчевський Михайло Юліанович – український історик та археолог, народився у 1924 році у Києві, в сім'ї Юліана Карловича і Віри Архипівни Брайчевських. За його спогадами, прашури по батьківській лінії належали до ополяченої української шляхти католицького віросповідання, родичі по матері (у дівочтві Виноградова) були етнічними росіянами.

У 1932 – 1941 навчався у київській середній школі № 83. У 1944 році вступив на історичний факультет Київського університету, який закінчив у 1948 році. Будучи студентом заснував Наукове студентське товариство, яке очолював протягом 1945 – 1946 рр., а також став організатором першої студентської наукової конференції в університеті. За сприяння свого наукового керівника Лазаря Славіна, М. Брайчевський з 1945 року залучався до археологічних експедицій Інституту археології АН УРСР, а у вересні 1947 року став молодшим науковим співробітником сектора слов'янської археології вище згаданої наукової установи.

В 1955 році Михайло Брайчевський захистив кандидатську дисертацію на тему «Римська монета на території України». Протягом другої половини 1950-х років активно залучався до написання колективних монографій, таких як «Нариси стародавньої історії Української РСР» (1957) та «Історія Києва» (1959). У 1960 році вчений підготував до захисту докторську дисертацію на тему «Анти (нариси з історії Східної Європи в епоху великого переселення народів)», проте захистити її не зумів.

Протягом 1959 – 1968 рр. працював в Інституті історії АН УРСР. В цей час М. Брайчевський брав участь у створенні низки колективних досліджень – «Історія українського мистецтва» (1962), «Історія вітчизняної математики» (1966), «Історія селянства Української РСР» (1967), «Історія Української РСР» (1969). Також у ці роки вийшло кілька його монографій, зокрема «Коли і як

виник Київ» (1963), «Біля джерел слов'янської державності» (1964), «Походження Русі» (1968).

Протягом 1960 – 1964 рр. був членом Клубу творчої молоді «Сучасник». У 1966 році М. Брайчевський став членом Українського товариства охорони пам'яток історії та культури України. Того ж року вчений написав статтю «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції». Ця робота поширилася у «самвидаві», а у 1972 р. вийшла брошурою в Канаді. З 1970 року працював у Інституті археології АН УРСР, проте 1972 року був звідти звільнений у зв'язку з виходом «Приєднання чи возз'єднання» в «самвидаві». Впродовж 1972 – 1978 рр. М. Брайчевський був відсторонений від академічної науки, працюючи кочегаром. У цей час написав низку монографій та наукових статей (частина з яких й дотепер залишається неопублікованою), серед яких: «Суспільно-політичні рухи в Київській Русі», «Хозарія і Русь», «Аскольд – цар Київський» та ін.

В 1978 році М. Брайчевський був поновлений на роботі і Інституті археології АН УРСР. З 1989 року – активний учасник національно-вихвольного руху, брав участь в Установчому з'їзді НРУ. З 1991 року став викладачем нововідновленої Києво-Могилянської академії. У 1992 році заснував (й став першим головою) Київського осередку УІТ. З 1998 року – на пенсії.

Автор понад 600 праць, низки монографій, частину з яких надруковано уже після його смерті. Похований у Києві на Байковому кладовищі.